

25.173

Ա Տ Ո Մ

ՊԵՏԱԿԱՆ ՎԵՐԱՆՈՐՈԳՈՒԹԻՒՆՆ
ՈՒ

ՀՈՂԱՅԻՆ ՀԱՐՑԸ

Հատոյթը ի նպաստ «Մեխանիկի Տան»

Կ. ՊՈԼԻՍ

1910

ՏՊԱՐԱՆ

Ա. ՇԱՀԷՆ

332

S-31

332

S-31

15 JAN 2010

Ա Տ Ո Մ

Պետական Վերանորոգութիւն

ՈՒ

ՀՈՂԱՅԻՆ ՀԱՐՑԸ

ԱՐՏԵՍՅԱՆՈՒԹՅԱՆ «ԱՐՏԱՍԱՐԱՆ» ՕՐԱԹԵՐԹԷՆ, ՍԵՐԱԳՐԱԳԻՏՈՒՄ, ԸՆԴՀԱՆՈՒՄ

Հասցիք ի նկատ «ԱՇԽԱՏԱՆՔԻ ՏԱՆ»

55

Պ. ՊՈՒԼԻՍ

ՏԳԱՐԱՆ Ա. ՇԱՀԻՆ

1910

Ս Ո Շ Մ

ՇԵՂԱՅԻՆ ՀԱՐՑ

2179-2002

ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԵՐԱՆՈՐՈԳՈՒԹՅՈՒՆ

ՈՒ

ՀՈՂԱՅԻՆ ՀԱՐՑ

ԱՌԱՏԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ո՛ր է հիւանդ դարձանել սկսելէ առաջ բժշկը՝
գիտութեան պատկանող բժիշկը՝ նախ հիւանդութիւնը
կը գննէ, կը գննէ և յետոյ կը բնորոշէ: Հիւանդու-
թիւնը որոշելն է դժուարինը: Եթէ diagnostiqueը հիշ
է կատարուած, դեղագրեր բժշկական գրքերու մէջ
չառ կան. ամէն մէկ հասարակ բժիշկ ալ կարող է
առաւել կամ նուազ յաջողութեամբ օգտուիլ անոնցմէ:
Այսպէս է նաև հասարակային կեանքը, պետական
օրկանիդը:
Քայքայուած շինութիւններ կան՝ որոնք մասնակի
կարկտան նորոգութիւններով կանդուն չեն մնար,
նաեւ, բաւական զգեստներ կան՝ որոնք կարկտան
չեն կրնար տանիլ:
Այսպէս են ընկերային որոշ կազմակերպութիւններ՝

որոնք այլևս ժամանակակից պետական կազմին և կարգերուն հետ չեն հաշտուիր: Կամ պետական կազմը, կարգերը պիտի վտանգուին և կամ անհաշտ կազմակերպութիւնները պիտի ոչնչացուին: Երկուքին մէջ հաշտութիւն չի կրնար գոյանալ: Եղածը աւերեւոյթ է: Սարուել և պահպանել այդ վտանգաւոր դրութիւնը, պետութեան համար կը նշանակէ իր կրծքին վրայ սնուցունել թունաւոր օձը՝ որ անպայման վաղ թէ անաղան պետական օրկանիւղմին, արեան մէջ պիտի սրսկէ իր թոյնը:

Ժամանակակից Պետական կազմ և Աւատական կազմ չեն կրնար երբէք իրարու հետ հաշտուիլ: Մէկը միւսին բացասումն է, մէկը միւսին թշնամին է:

Օսմանեան պետութեան մէջ կը վիստան սակայն աւատական կազմերը: Արարիայի, Ալպանիայի և Հայաստանի ներկայ տնտեսութեան վիճակին միակ և միակ պատճառը զանազան տնտեսներու, յարանուանութիւններու պատկանող աւատականութիւններն են՝ որոնք կը պահպանեն ո՛չ ցեղային՝ այլ առնմային նախնական կազմը:

Հին Թուրքիոյ աստանիչը եղող հարստահարութիւնները ջնջելու, վերցնելու, միանգամ ընդմիշտ բնաջնջելու համար պէտք է աւատականութիւնը ջնջել:

Երկրագործ դասակարգին տնտեսական անհանդուրժելի վիճակը դարձանելու, հողային հարցը լուծելու համար պէտք է աւատականութիւնը ջնջել:

Նոր Թուրքիան ստեղծելու, պետական հիմնարկութիւնը վերանորոգելու և սահմանադրութիւնը ապահովելու համար պէտք է դարձեալ աւատականութիւնը ջնջել:

Նահանգային ո՛ր կնճիւ կ'ուզէք քննեցէք, ո՛ր քարը կ'ուզէք վերցուցէք անպայման այնտեղ կայ և կը մնայ հին ու նոր աւատականութիւնը:

Ջնջեցէ՛ք աւատականութիւնը, միանգամ ընդմիշտ ջնջելու համար այդ բոլոր կնճիւնները:

Հին աւատական Միապետութիւններուն համար անհրաժեշտ էր պահպանել փոքրիկ աւատականութիւնները, որովհետեւ ընտապետութիւններու նպատակն է եղեր աւատաւորութիւնը:

Քաղաքակիրթ աշխարհը դարերով կուլ մղեց այդ աւատաւորութեան դէմ՝ մինչև որ անոր աւերակներուն վրայ բարձրացուց պուրժուական նոր կեանքի, նոր կարգերու պետութիւնը:

Պուրժուական բարքերը չեն մեր իտէալը, բայց աւատականութեան փլատակներու վրայ անխուսափելիօրէն պէտք է կանգնի պուրժուական հիմնարկութիւնը, որպէսզի հնարաւոր ըլլայ ձեռք բերուելիք քաղաքական-քաղաքացիական արդարութիւններու միջոցով հարթել տնտեսական արդարութեան ճանապարհը:

Հին Թուրքիան անդարձ կերպով իր մահկանացուն կնքած և նոր Թուրքիան կանգնած, Սահմանադրութիւնը ապահովուած չլլար, եթէ արմատապէս չի ջրնջուի աւատականութիւնը:

Ի զուր կ'ենթադրուի թէ այս երկրին մէջ աւատականութիւն չիկայ: Ան կայ ու կը մնայ:

Թուրքիոյ աւատականութիւնը եւրոպական մրտաբոյ զարգացած, բարձրացած աւատականութիւնը չէ, օրէնքով աւանձնաշնորհումներ չունի, կայսերական պալատը չըջտպատած չէ, պետական կեդրոնական բարձրագոյն հիմնարկութիւնները գրաւած չէ, բարձրագոյն կրթութիւններով նրբացած չէ. բայց նոյնիսկ վատթարագոյնը անոր մէջ է՝ որ մեր երկրին աւատականութիւնը կը գտնուի իր վայրենութեան, նախնական, տնտեսա-թափառական, աւերեւոյթական չըջանին մէջ:

Թանդիմաթը ջնջեց աւատականութիւնը, աղտոյտ-

քութիւնը: Բայց այդ ջնջումը մնաց մնաւալ տառ, որովհետեւ իրականապէս չի ջնջուեցաւ կազմը: Աւատուկանապետները չեն թարկուեցան քաղաքացիական պարտականութիւններու, քաղաքակրթական կեանքի և պայմաններու: Անոնք պահեցին իրենց գոյութիւնն ու կազմը: Ո՛չ միայն ինքնիրո՞ւն, այլ և նորեր ալ առաջ եկան զանազան էրաճներու, միւլթիպլիկացնելու անունով:

Ո՛չ միայն անոնք պահեցին իրենց գոյութիւնն ու կազմը, այլ և թանգրիմաթէն յետոյ երկար ժամանակ չանցած, անոնք քաջալերութիւն գտան: Այդ քաջալերումը իր պաշտօնակէտին հասաւ Համիտեան յրջանին մէջ և այդ էջրափները դարձան այս երկրին աղէտն ու չարիքը:

Յետագայ պաշտօնական ազբիւրի, պաշտօնական վկայութեամբ, ցոյց կուտանք և կ'ապացուցանենք այդ չարիքին որակն ու ծաւալը, գոնէ մեզի ծանօթ վայրերուն վերաբերմամբ:

II.

ԱՍՏՄԱԿԱՆ ԱՆՈՒՆՆԵՐՈՒ ԽԵՂԱԹԻՒՐՈՒՄ — ԱՆՔԱՂԱՔԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ

Աւատականութեան չարիքներու իր պայայտոյց՝ քաղաքացիական կ'առնեմ Բաղէշի կուսակալութենէն Ներքին Գործոց նախարարութեան մատուցուած մէկ տեղեկագիրը:

Նախ քան այդ քաղաքացիական առաջ բերելը, պէտք է նկատել որ տեղեկագիրը կը կրէ «Բիւրոյիս թան աշխարհի մէջ մէտէլի իսլահաթ», Բիւրոյիս թանի վիճակը եւ բարեկարգութեան հարցը վերնադիրը:

Համիտեան բռնապետութիւնը յաւակնութիւնն էր առնեցել ո՛չ միայն ջնջել իրեն հաճելի չերեւցող պատ-

մութիւնները, այլ և իսլամական կրօնին ու պատուէրներուն իրեն աննպաստ մասերը: Զարմանալի չէր ուրեմն որ անոր օրով «Հայաստան» պատմական անունը գրել, տպագրել, արտասանել ոճիր կը համարուէր, և գտնուեցան եւրոպացի աշխարհագիրներ, Քրիստիաններ՝ որոնք փոխարինեցին Հայաստանը Բիւրոյիս թանով: Եւ ասով ենթադրուեցաւ թէ ջնջուած է պատմութիւնէն Հայաստանը:

Արաբիա, Ալգանիա, Մակեդոնիա պատմական անունները յիշելն ու յիշատակելը երբէք վնասակար չէ համարուած Օսմանեան պետութեան, Թուրքիոյ ամբողջութեան համար, բայց խեղճուկ Հայաստանը իր պատմական բառով անուանելը վնասակար է համարուել, որովհետեւ այդ անունը իրեն հետ կցուած ունէր բարեկարգութեան հարցը, և բարեկարգութեան հարցին յիշատակութիւնն էր բռնապետութեան համար վտանգաւոր, ուստի և ոճիր:

Այդ բմբոստումը հասկնալի էր համիտեան լէժիմին համար, բայց անհամարժեքութեան Թուրքիոյ, պետական բնդհանուր վերանորոգման նուիրուածներու համար վերջ տրուած պիտի ըլլար այդ թիւրիմացութիւնը, հասկցուած պիտի ըլլար որ նորասեղծ աւասակտն Բիւրոյիս թանը հազար տնդամ աւելի և իրական վաճառք կը ապագայ մեր Բնդհանուր հայրենիքին համար՝ քան պատմական Հայաստան բառը: Բայց, կ'երեւի ունակութիւնները այնքան են արմատացած՝ որ աւելի անգլատակցօրէն քան համիտեան ըմբռնումով կը շարունակեն կրկնել պատմական խեղաթիւրումը:

Այս միջանկեալ նկատողութենէն յետոյ՝ որ յայտնի իր արժանի ուշադրութիւնը կը գրաւէ քաղաքական խոշոր սխալ մը չհարուստակելու համար, կ'անցնի քաղաքացիական:

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ ՔՐՏԱԿԱՆ ՏԱՐԻԻ ԵՒ
ԱՒԱՏԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ] ՄԱՍԻՆ

«... Գաւառի ընդ աղգարնակութիւնը կազմող Գիւրտ տոհմային խմբակները դարերէ ի վեր աշխրէթական ու վայրենի վիճակի մէջ ապրող հին ցեղ մըն են : Թէև չէ կարելի պնդել ու՛սապացուցանել Գիւրտերու քաղաքակրթութեան անընդունակութիւնը, բայց երկրին այս կողմերը Պետութեան կեդրոնէն հեռու գանուելով, ժողովրդի կրթութեան ու երկրի բարեկարգութեան և շինութեան համար անհրաժեշտ քաղաքակրթական միջոցները ձեռք չեն կրցած առնուել, որով աղգարնակութիւնը թողուած է իր նախնական [վիճակին մէջ, և անոնք պահած են իրենց վայրենարարոյ տառնձնայատկութիւնները :

«Ինչիկ աղգարնակութիւնը կազմող գիւղային գրեթէ վայրենութեան հաւասարող բացարձակ տգիտութեան մէջ ողողուած է, որ անտեղեակ մնալով մարդկային բնական իրաւունքներէն ու մարդը անասուններէն տարբերող շնորհներէն, ենթարկուած է իր մէջէն բռնի ուժով և կամ իր հայրերէն ու պապերէն ժառանգարար պէկուքիւն եւ ազալութիւն անունն ու ուժը ձեռք բերածներու և ձեռք բերողներու մշտառեւ բռնութեան և աղղեցութեան տակ :

«Այս կողմերը «ուժը իրաւունքից կը յաղթանակէր անապետական պատգամը իր խմաստին ամբողջութեամբ կը տիրապետէ : Իւրաքանչիւր գիւղի աղգարնակութիւնը՝ գիւղի աղային, իւրաքանչիւր աշխրէթի անդամը՝ իր տոհմի պետին, և աստիճան առ աստիճան սպառնալից օրինական ու անպօրէն չահերու ծառաներն են :

«Հայրը կամ պապը աղայութիւն ընողներ, այն է

աւատակոն ժառանգորդներէ սերածներ «Թոռուն» անունը կը կրեն և Գիւրտերու մէջ շատ յազգուած ու պաշտօնականներ են : Եթէ Թոռուն մը սպաննուի, քիւրտները տակն ու վրայ կ'ըլլան և այս պատճառով հարիւրաւոր մարդիկ անէութեան գիրկը կ'երթային ու գիւղեր կը թալլուէին : Իւրաքանչիւր գիւղի բնակիչ գիւղի աղային հովանաւորութեան տակ կը գնտուի, մինչև իսկ Հայերէն ոմանք՝ հարստահարութեւ, ազատ կարենալ մնալու համար, իրենց գիւղի մէջ քիւրտ աղա մը բերելով անոր հովանաւորութեան տակ կ'ապրէին, ժանտառներ, տուրքերու հաւաքիչներ ոճրագործները բռնելու և տուրք հաւաքելու համար, անպարման աղային օգնութեանն ու համաձայնութեանը կարօտ կը մնային :

«Աղաներու և աշխրէթներու ծառայ կամ զաւթած անուններով իրենց հրամանին տակ պահած քիւրտերուն թիւը ըստ աղայի ուժին և հարստութեան, հինգ տասը մարդէն՝ յիսուն-հարիւր հողի կը բարձրանային, որոնք իրենց տէր եղող աղաներու կողմէն գէնք ու տալրուստ ստանալով, ալան թալանի, բռնութիւններու ու ապանութիւններու համար ամէն մէկ րոպէ նոյն աղաներուն հրամանները կատարելու պատրաստ ըլլալով հանդերձ, աղային աղղեցութեան և տիրապետութեան չըջանին տակ գտնուող բնակիչներն ալ ի հարկին նոյն ոճիրներուն ակամայ գործակցութեան հարկին տակ կը գտնուէին :

«Հետևաբար գիւղերու աղգարնակութիւնը՝ մարդկային բնական իրաւունքներէ զուրկ, բռնապետներու ձեռքը ստրուկ վիճակի դատապարտուած էին : Գիւղացիներու հողը, կայքը, ընտանի անասունները, մինչև իսկ պատիւնին ու կեանքերին աղայի քմահաճոյքին ենթակայ էին : Այս խեղճ և տղէա քիւրտերը աղային ոճիրներուն կամայ ակամայ գործիք ըլլալուն համար,

եթէ երբէք կատարուած ոճիրներու վերաբերմամբ օրինական հետապնդում գործ դրուէր՝ Հառոն, Մէմոն կամ Սլլոն կ'ամբաստանուէր ու կը դատապարտուէր, մինչդեռ ոճիրի իսկական հեղինակ ու պատճառ եղող աշխրաթապեաներ՝ ոճրի գործողութեան մէջ չգտնուէին ուն պատճառով՝ օրինական պատիժէ ազատ կը մնան:

«Այս դրութեան հետեւանքով, Քիւրտիստանի մէջ տեսակ մը շարունակական աւաղակային վիճակ է ստեղծուած, սակայն այս կողմերու աւաղակները՝ Անատոլիոսէն ուրիշ վայրերուն մէջ տեսնուածին նման, ստիպուած չեն աւաղակութիւնը իրենց համար գործ չինելով լեռը քաշուիլ, անմարդաբնակ տեղեր ճամբաները կտրելով կարաւաններ և անց ու դարձ ընող ճամբորդները կուղապելու համար փախստական պահուել:

«Թէև կարելի չէ ըսել որ այգլլիսի գէպքեր տեղի չեն ունենար, բայց քիւրտերը ամենէն աւելի իրենք իրենց կը վնասեն: Ընդհարումները ամենէն աւելի տոհմային խմբակցութիւններու (քաղաքի) մէջ տեղի կ'ունենան: Իր ուժին վստահացող գիւղի մը աղան իր աղդեցութեան չբնականը ընդլայնելու համար միւս գիւղին վրայ կը յարձակի, ոչխարն ու հօտը կը քշէ կը տանի, որու միջոցին ընտանեացիք սպաննութիւններ և վիրաւորուածներ կը լինին և ա՛յա՛ անասուններ դողնալ, մարդկանց սպաննել ու վիրաւորել ամենօրեայ դէպքեր են, որով քիւրտերու աչքին մարդկային կեանք մը զրաւելու և հաւ ժը կտրելու միջև գրեթէ տարբերութիւն չկայ: մարդկային կեանքը չափազանց անարժէք է: Պողոթեան, յափշտակութեան անունը քաղաք է: Թալանի չմասնակցած, սպաննութիւն չգործած քիւրա հաղուադէպ է: Քիւրտերուն տասնէն ութը մարդաոգնա, վէրք տուած, գող ու յափշտակիչ ըլլալու ամբաստանութեանց տակ կը գտնուին և չտանին ալ ի բացակայութեան դա-

տապարտուած են: Սակայն բոլորն ալ իրենց գիւղը և տունը հանգիստ կ'ապրին: Երկրին ընդարձակ տարածութեան վրայ կարգ ու կանոնի բացակայութիւնը և աւաղակութիւններու չափութեան հանդէպ ոստիկանական ուժի անբաւականութիւնը ոճրաբործներու ոճիրները յաճախ անպատիժ կը թողուն, և չափազանց հաղուադէպ է որ կառավարութիւնը կարողացած ըլլայ հետապնդել ու պատժել:

«... Քիւրտիստանի մէջ աւաղակային դրութիւնը իրրեւ ընական վիճակ կազմուած ըլլալը շատ գիւրաւ կը հասկցուի: Տղայութեան և պատանեկութեան հասակին մէջ ու է մտաւոր ու բարոյական կրթութենէ զուրկ մնալու վտիարէն՝ բազմաթիւ վատ օրինակներ տեսնելով աւանական տարիքին հասնող երիտասարդներուն համար՝ զէնք ու փամփուշտակներով զարդարուիլը, աւաղակութեան ելնելը միակ փառքն ու պատիւն է: Անոնց համար զարդարանքը աւաղակային զգեստն է, ամենամեծ յաջողակութիւնը՝ մարդ սպաննելու մէջ ցոյց տուած յանդգնութիւնը, ուստի, քիւրտերը ի հարկին բոլորն ալ աւաղակներ են: Հանգիստ մնացողները միայն անոնք են, որոնք «ով որ խեղճ է՝ բոյլ է» ի ներկայացուցիչներն են: Քիւրտերը ծուլութեան և անաշխատութեան մէջ անօրինակ են: Չեն աշխատիր և աշխատիլ չեն ուզեր:»

«Քիւրտական տոհմիկներու այս վարքն ու բարքը Պետութեան ծանօթ ըլլալով հանգերձ, փոխանակ անոնց բարւոքման աշխատելով՝ ժողովրդին իրաւանց պաշտպանութեան համար հօրի եղած դարձմաները գտնելու և գործադրելու, Հին Րէժիմի ժամանակ — օրպէս թէ որչա՛ նպատակներու ծառայեցնելու անհեթեթ ենթադրութեամբ, — Աշիրէթներէն ու քիւրտերէն Համաթիլ:

անուանով ձիաւոր գնդերու կազմակերպուելը սխալի մէջ կատարուած կրկնակի սխալ մըն է եղած, որ բոլորովին վատթարացուցած է անոնց վարքն ու բարքը և վերջնակարգուած Աշիրէթապետներն ու Աղավաթները «Հաստագրեալութեան» աւագակներու անուան արժանի կացուցած է :

«Չինւորականութեան դիմակը հազած այս ոճրագործները բոլորովին անարժան եղած են այս վեհ գիրքին, որը շարաշար գործածելով՝ իրենց հարստահարութիւններու չղանը ընդարձակելու համար լաւագոյն առիթ ու միջոց են ընդունած, և որովհետեւ աշիրէթական գնդերու առանձնաշնորհումներուն անսահման կարողութիւն մըն էր արուած — Քաղաքային իշխանութիւնը հարստահարութիւններն արգիլելու և արդարութիւնը ապահովելու կարողութենէն բոլորովին զրկուած էր մնացած : Արդարեւ, Համախիյէի ալաչները բացի երոտակախմբերու ալայներէ՝ ուրիշ ոչինչ էին : Սեպակ, որովհետեւ թագաւորին անուան էին կցուած՝ այս բոլոր քրտերը կը համարուէին իբրեւ նուիրական տոհմիկներ և ո՛չ ոք անոնց դէմ բերան բռնալու չէր համարձակեր :

«Այս կազմակերպութեան, պետական ու քաղաքական շահերու տեսակէտներէն, անուրի վնասակարութիւնը զգացնելու և զեկուցանելու յանդգնող Նահանգապետներ ու Կառավարիչներ շնորհազուրկ և պաշտօնազուրկ կ'ըլլային :

«Իսկ ոճրագործ աշիրէթապետները՝ հնայելով իրենց սովէն տեսակ չարագործութիւններուն, գաղտնիքէ մը թաղարկուած, Չորրորդ զորսբանակի կողմէ պաշտպանութեան և օժանդակութեան կ'արժանանային, որով թէ խաղաղ ու հնազանդ ժողովուրդին և թէ քաղաքային պարտաճանաչ պաշտօնեաներու գանդապետները տապաքիւն ու անհետեւանք կը մնային :

«Աշիրէթներն ու քիւրտերը բոլորն ալ դիմուած ըլլալով, քիւրտի համար հրացանը հողիէն աւելի թանկագին բան մըն է : Երեքէն-հինգ լիրա արժող հրացան մը մինչեւ քսան-երեսուն լիրայի ծախուելուն համար՝ տաքի-ներքէ ի վեր մաքսանենգութեամբ, փախստական միջոցներով դանազան տեսակի պատերազմական զէնքեր ֆիւրտատան մտցուած են, հետեւաբար հին կայծքաւոր հրացանները մէկ կողմ թողած՝ զանազան կողմերէ ու միջերանցներէ ֆրտերու ձեռքն են ինկած Պետական մարթիներ, Մազէր հրացաններ, մանաւանդ ուսուսկան սիւմլիկ և յունական կրան, որոնց կեղծերը առատօրէն հայթայթուած են :

«... Մինչդեռ պէտք անդամ չի կայ բացառելու և ապացուցանելու՝ թէ աշիրէթներու և քիւրտերու ալապէս սպառազինուած մէկ հատուած մնալը երկրին խաղաղութեան համար չափազանց վնասակար, ու թէ պետական և թէ քաղաքական տեսակէտներով բարդութիւններու և վտանգներու պատճառ է :

«Նախորդ քէփիսի առանձնայատկութիւններէն ելող ճնշողաթիրութիւնն ու ազդեցիկատիրութիւնը — որոնք գործնականապէս և իրականապէս ջնջուելու համար չստմը տշխատանքի և զործադրութեանց կը կարօտին, — ոչ միայն գիւղական շրջաններու՝ այլ և Նահանգային ու Քաւառային կեդրոններ կազմող քաղաքներու մէջ ալ գոյութիւն ունին :

«Գիւղերու աղավաթներուն փոխարէն քաղաքներու մէջ Էրաճ անունը ստացող ազդեցիկներն ալ ցարդ ազատ են մնացած կառավարութեան ոյժէն և անոր խառնապահանջ անաչառ գործադրութենէն : Անոնք միշտ յաջողք են իրենց գործին չեկած պաշտօնեաները պաշտօնանկ ընել տալ միւլզվիլ հանրագրութիւններով, արեւեստական դանդապետներով, որով մեծ ու փոքր

պաշտօնեաներ իրենց հետ խօս եկեղեցիս ըլլալու, բարեկամարար ապրելու տխուր հարկին տակ են գտնուել: Ասորք կը խափանեն, ոչխարը (աղնամը) կը փախցնեն, պետական գանձին վնասներ կը պատճառեն, պաշտօնեաներուն կ'ընեն ուզածնին, զանազան չարաշահութիւններու, ապօրէն շահախնդրութիւններու համար թէ՛ ժողովրդին և թէ՛ կառավարութեան վրայ կ'իշխեն:

Այս գրութիւնը, նախորդ լէթիմին ժամանակ, զեղծումներու համար պաշտօնեաներուն բաղդաւորութեան դուռ էր բացեր: Պաշեմանները այլևս ո՛չ թէ արդարութեան ու օրէնքի պահանջումներուն՝ այլ տեղական պայմաններուն կը հետեւէին: Քաղաքացիական և արդարադատական պաշտօնեաները բարւօք պաշտօնավարութեան հետամուտ չըլլալով և չկրնալով ըլլալ երկու բաղի, հինգ հաւի, մէկ գառնուկի վերջապէս մէկ աման իւղի փոխարէն՝ ապօրէն յափշտակուած տեղերու համար քափուի սեկեթներ կուտային, անմեղները՝ տուգանքի, պատասխանատուութեան կ'ենթարկէին, ոճրագործները անպարտ կ'արձակէին, անիրաւ դատեր կը վատկուէին, հարկահաւաքութեան անունով հարբատահարութիւններ, արդարութեան փոխարէն՝ բռնութիւններ ու զրկանքներ կը գործուէին, կառավարական գոյութեան սկզբնական հիմքը կազմող իրաւաբարութեան, Անգորութեան, Ապառքութեան, Արդարութեան բաժնի ման պարտականութիւնները բոլորովին լքուելով, ուժեղի դէմ թողլով, բռնութեան դէմ խեղճ պաշտպանելու անհրաժեշտութիւնը մոռնալով, հակառակը կը գործուէր. այսպէսով զեղծումներուն պաշտօնապէս դորձակցելով՝ մինչև իսկ զեղծումներու ընդհանրացման կը նպաստէին: Այլևս պաշտօնական հանգամանքը չարաշահութիւններու համար լուսադոյն միջոցն ու ապաւէնն էր եղած:»

III.

ՀԱՐՍԱՀԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ ՄՇԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ.

ԻՆՉ ԿԱՍԱՐՈՒԵՑ

Այս պաշտօնական Տեղեկագիրը կը բաժնուի երկու մասի, — անցեալը և ներկան, և զլրաւորարար շօշուփած է Բաղէչի նահանգին Մշոյ պաւտը (սանճագ):

Իմ ներկայացուցած քաղուածքը Տեղեկագրին առաջին մասն էր: Զուսիմ երկրորդ մասին պատճէնը ձեռքի տակ: Բացը կը թուի ինծի թէ այդ բաժանումը և բովանդակութեան մէջ եմ բային էր ժամանակի գործածութիւնը ակամայ օխալմունքի մը հետեւանք է:

Ընդունելով Տեղեկագրին մեր առաջ բերած մասին բովանդակութիւնը ամբողջովին ճշմարիտ, հարազատ նկարագիր իրականութեան — առաջ բերինք մեր ըսածին և ըսելիքներուն համար իրրե վրաստ և պաշտօնական վկայութիւն — մենք շնք կրնար ընդունիլ որ այդ իրականութիւնը այսօրուան ևս, այժման իրականութեան ալ պատկերը չէ և կը պատկանի միայն մօտաւոր անցեալի պատմութեան:

Ո՛չ, ընդհակառակը, այդ իրականութիւնը իր էութեամբը օրուայ իրականութեան պատկերն է:

Մենք սրտանց և ջերմագին կը շնորհաւորենք իշխանութեան ներկայացուցիչ Տեղեկագրողը՝ որ հայրենասիրութեան կենդանի ապացոյցը տուած է ճշմարտութիւնը իւր մերկութեամբ ներկայացնելով, բաց նոյնքան և մեր կողմէն հայրենասիրական պարտականութիւն կը համարինք նկատել՝ որ մասը ամբողջովին չէ դրուած վէրքին վրայ:

Ամբողջովին չէ դրուած մասը վէրքին վրայ:

Որովհետեւ այդ դառնագոյն, անաւեր իրականութիւնը միայն երէկինը չէ՝ այլ և այսօրուանը:

Որովհետեւ այսօր ալ իրականութենէն մեծ բան, կամ աւելի ճիշտը, արմատական բան չէ փոխուած:

Որովհետեւ արմատական դարմանը ցոյց չէ տրուած: Կատարուածը կարկանդակներ են միայն, խոյ կարկը-
տաններով, պալարը ծածկելով՝ վէրքը չի՝ մաքրուիր, չի՝ բուժուիր, Հիմը նոսր չի՝ փոխուիր:

Այս բանով հանդերձ, մեր երեւակայութիւնէն ան-
գամ չանցնիր կատարուածը հերքելու ցանկութիւնը:

Ո՛չ, այդ չէ մեր նպատակը:

Բայց կատարուածով և կատարուելիքով բաւական
նախաձեռն ալ չէ՝ պետական վերանորոգման, երկրի վերա-
կենդանութեան, Ընդհանուր Հայրենիքի վերաշինու-
թեան և Սահմանադրութեան ամրապնդման համար
անհրաժեշտը:

Անհրաժեշտը չէ՝ մատնանշուած, անհրաժեշտը գտնց
է առնուած:

Յանուն Ընդհանուր Հայրենիքի ընդհանուր շահե-
քուն, ի սէր և ի պաշտպանութիւն Օսմանեան միութեան
և Սահմանադրութեան հիմնական, արմատական ամրա-
պնդման, մեր հայրենասիրական պարտականութիւնը կը
համարինք մատնանշել, պահանջել և գործակցել զանց
առնուածին իրականացման համար:

Ինչ է կատարուածը:

Մէկ քանի բարձր պաշտօնեաներու փոփոխութիւն՝
նոր աստիճան փոխարինութեամբ, որպիսին է ներկայ
Տեղեկագրողը, որոնք չեն ուզեր ենթական, գործիք,
հաճոյակատարը, ուրիշ խոսքով ծերակիցը ըլլալ Աշխիւ-
թապակներու, Աղավաթներու, Թուռններու, պէկերու
և էջրաֆներու, որոնք չեն ուզեր ռիթմերը քաջալերել
և շահագործել, ռճրագործները պաշտպանել և հովանաւ-

բել, թոյլերը հալածել ու կեղեքել, որոնք իրենց անձ-
նական շահը ժողովուրդներուն թշուառութեան մէջ չեն
փնտեր, որոնք քաղաքակրթութեան բարիքներու
ներմուծման կողմնակից կ'ենթելին, որոնք աղաւթաբան
աւղաւթներէ քաղուած կ'ուզեն: Բայց այդ
բարի կամայորութիւնները, բարի ցանկութիւնները բա-
ւական չեն ցանկացուած արդիւնքին հասնելու համար:

Վէրքը չառ խոր է. սովորական վերաբոժութիւն-
ները բաւարար չեն:

Չեն բուեր մէկ քանի պաշտօնէութեանց փոփո-
խութիւնները և անոնք անկարող կը մնան, հակառակ
իրենց ամենամաքուր արդարասիրութեանն ու գահմա-
նադրականութեանը, արդարութեան գործադրիչն ըլլալ:

Եւ այն յոյսը՝ զոր դրած է ժողովուրդը այդ նորե-
րուն վրայ, յուսախաբութեան, հասափափման ենթարկ-
ուելով, անգիտակցաբար, ահամայ՝ բայց բնականօրէն
կը նպաստուորէ լէտաբաններուն, նախկին և այժմու
ռճրագործներուն՝ որոնք գառնուկի և ժողովրդատէրի
զիմակ հագած, նոյն խոշտանգուած, իրենց զօները եզող
ժողովրդին կրակն ու պիտի լսեն:

— Տեսա՞ք, ան՞ ձեր սահմանադրութիւնն ու
սահմանադրականները, անոնք խաբերածներ, բախտա-
խաղերներ, իշխանութիւնը իրենց ձեռքը անցունելու
հետամուտ շարքաթաններ են միայն: Անոնք ձեռք խոս-
տացան արդարութիւն մտցնել երկրին մէջ, բայց չի
մտցուցին. անոնք խոստացան ռիթմերը ջնջել, բայց
չի ջնջեցին, անոնք խոստացան ձեր անտեսական վիճակը
բարւոյնել, բայց չի բարւոյնեցին. անոնք խոստացան
ձեր բնուր թեթեւեղել, բայց չի թեթեւեղեցին: Անոնք մէկ
բան միայն ըրին, — իշխանութիւնը ցաղաւթները,
պաշտօնները գրաւեցին ու փոխառութիւններով պետ-
ութեան պարտքը կրկնապատկեցին...

1780 - 2002

Գաւազնապետ սնրագործները, ժողովրդի մական-
բոյժները, այդ աւատականները՝ կ'ըսեն այս ամէնը և
իրենց զօրը եղող ժողովուրդը կը հաւատայ իրենց, մին-
չև որ իրականապէս այդ զօներու վիճակին մէջ հիմնա-
կան փոփոխութիւն մտած չլլայ, արդարութիւնը ար-
դար քաշխուժ ստացած, բեռերը թեթեւցած, ոճիրները
վերցուած չլլան և ոճրագործները չարուհիակեն մնալ
անպատիժ։

Որովհետեւ չէ՞ որ Տեղեկագրողը ինքը կը վկայէ՞ որ
«Եթէ երբէք կատարուած ոճիրներուն վերաբերմամբ
օրինական հետապնդում դործ դրուէր՝ Հասօն, Մէմօն
կամ Սըլօն կ'աւարտանուէր ու կը դատապարտուէր,
մինչդեռ ոճիրին իսկական հեղինակ ու պատճառ եղող
աշխբէթապետները՝ ոճիրին գործողութեան մէջ գտնուած
չլլալուն պատճառաւ, օրինական պատիժէ ազատ կը
մնային»։

Որովհետեւ չէ՞ որ Տեղեկագրողը ինքը կը վկայէ՞ թէ
«Գիւղացիներու հողը, կայքը, ընտանի անասունները,
մինչև իսկ պատիւն ու կեանքը աղային քաճահօգոյքին
ենթակայ էին»։

Որովհետեւ չէ՞ որ Տեղեկագրողը ինքը կը վկայէ՞ թէ
«Այս կողմերը ուժը իրաւունքին կը յողորմեցնէին բռնա-
պետական պատգամը կը տիրապետէ իր իմաստին՝ ամ-
բողջութեանը մէջ։ Իւրաքանչիւր գիւղի ազգաբնակու-
թիւնը՝ գիւղի աղային, իւրաքանչիւր աշխբէթի անդամը
իր տոհմի պետին և աստիճան առ աստիճան աղալաւթ-
ներու օրինական և ապօրէն շահերու ծառաներն են»։

Որովհետեւ չէ՞ որ Տեղեկագրողը ինքը կը վկայէ թէ՞
«Բնիկ աղալաւթութիւնը կազմող գիւղացին գրեթէ
վայրենութեան հաւատարմ քայարձակ տգիտութեամբ
մը ոգոլուած է, որ անտեղեկ մնալով մարդկային
բնական իրաւունքներէն ու մարդը անասուններէն տար-

բերող հորհնրէն, ենթարկուած է իր մէջէն բռնի ու-
ժով և կամ իր հայրերէն ու պապերէն ժառանգաբար
պեկաւորեց և աղալաւթութեան անունն ու ուժը ձեռք բե-
րողներու մշտապէս բռնութեան և աղալաւթութեան տակ»։
Ի՞նչ է փոխուած այս ամէնէն, ի՞նչ կարող է փոխ-
ուիլ այս մերկ ու դառնագոյն իրապօնութեանէն ներ-
կայ սիստեմով։

IV

Ներկայ սիստեմով կատարուածը՝ ամենաշատը միայն
այն կ'ըլլայ — որ իշխանութեան ներկայացուցիչ մէկ քա-
նի նահանգային, գաւառային, դատաւակային պաշտօն-
եաներ, — նահանգապետ, կառավարիչ, զաւտապետ,
ընդհանուր դատախազի օգնական չեն հանդիսանար ոճ-
րագործակիցները աւատականութեան, աղալաւթին ու
աշխբէթապետներուն, ալլիս կաշառները հրապարակով
չեն ընդունուիր, երկու քաղերը, հինգ հաւերը, մէկ մէկ
դառնուկները, մէկ աման իւղերը յայտնի համարձակ չեն
ընդունուիր ապօրէն գրաւուած տեղերու գրաւողներուն
անունով գիտակցաբար յափշտակութեան վաւերագրեր
— քափու սևեցեցեր — տարու համար, անմեղները դի-
տակցաբար սղտաւախանաւորութեան ենթարկելու հա-
մար, ոճրագործները՝ դիտակցութեամբ արդարացիութե-
ան համար։

Բայց կաշառքները դարձեալ կ'առնուին՝ միայն թէ
աւելի թանկ և ո՛չ յայտնի համարձակ, քաղերու, հա-
ւերու և գառնուկներու կը կնատաւորուող, եռապատ-
կուող գիններ կը ստացուին, յափշտակութեան վկայա-
գրերը օրինական սևեցեցեալ ձեւով դարձեալ կը սրտեին,
անմեղները դարձեալ կը պատժուին, ոճրագործները կը
չարունակեն անպատիժ մնալ, աշարը դարձեալ կը խա-

փանեն , աղնամբ դարձեալ կը վախցնեն , պետական
գանձին կը շարունակեն վնասել , առանց այդ սահմա-
նադրական , պարտաճանաչ , համաստ ու արդարասէր
գլխաւոր պաշտօնեաներու գիտակցական , կամ աւելի
ճիշտը , կամովին գործակցութեանն ու հաճութեանը ,
առանց որ անոնք կարողանան արգելք դնել այդ
ամէնուն :

Ինչո՞ւ :

— Որովհետեւ գործադիր և արդարադատութեան
իշխանութիւն , վարչութիւն ըսուած ուժերը կը սկսին
ամենաստորին աստիճանէն , — գիւղի մուկութիւն , բէ-
սէն , խմամէն , իխթիար մէջլիսէն , ոստիկանէն , միւտի-
րէն , թափու քեաթիպիէն , թահսիլտարէն , զապըքաի
միլիթէ վէ ա'սիլէն . իսկ դատարաններու մէջ ձայնե-
րու մեծամասնութիւնը անդամներուն քով է և ո՛չ թէ
նախագահին , մանաւանդ գաւառակներու մէջ , ուր
կը նախագահէ երկու տարի Երջանով սահմանափա-
կեալ շէրիի հաքիմը կամ նախըւր Ըրիսարտ , որ իր խել-
ճուկ ռոճիկը կը ստանայ միայն շէրիի դատաւորութեան
հանգամանքով :

Որովհետեւ Տեղեկագիրը ինք կը վկայէ , ինչպիսի
յիշեցինք ու կը կրկնենք , թէ իւրաքանչիւր գիւղի ազ-
գաւնակութիւնը՝ գիւղի ազային , իւրաքանչիւր աշիրէ-
թի անդամը՝ իր աշիրէթապետին աստիճան առ աս-
տիճան ազաւաթներու , աւատականութեան չահերու
ծառաներն ու գործիքներն են :

Որովհետեւ այդ ազաւաթներն են , աշիրէթապետ-
ներն են որ՝ ով որ ուզեն զայն ընտրել կուտան մուկ-
թար , բէս , Իխթիյար Մէջլիսիի ազա , թահսիլտար , ոս-
տիկան , ոստիկանապետ , միւտիր , մահքէմէի ազա ,
թափու քեաթիպի են :

Որովհետեւ գրեթէ բոլոր այդ կարգի պաշտօնեա-

ներ , անդամներ կամ ուղղակի ազաւաթներու անդամ-
ներէն և կամ ուղղակի անոնցմէ հովանաւորեալ ծա-
ռայողներն են :

Ուրիշ տարր ալ չի գտնուիր : Եթէ հրաշքով բա-
ցառիկ անհատներ իսկ գտնուին՝ չեն կրնար ընտրուիլ ,
ընտրուին ալ՝ չեն կրնար դիմանալ ու մնալ :

Չէ՞ որ Տեղեկագիրը ինք կը վկայէ թէ այդ կող-
մերու ազգաբնակչութիւնը « մարդկային բնական իրա-
ւունքներէ , մարդը անասուններէ տարբերող շնորհնե-
րէն անտեղեակ ու զուրկ՝ վայրենութեան մէջ կ'ապրի » :

Այդպիսի տարր ի՞նչ ընտրական իրաւունք կարող է
գործ դնել ու ընտրուիլ՝ օրէնքն ու իրաւունքը , ար-
դարութիւնը , թոյլն ու զրկուածը կարենալ պաշտպա-
նելու համար անկախ ու անվախ :

Մէկ կողմը զրկուած , ճնշուած , անիրաւուած տը-
գէտ ու թշուառ աշխատաւոր դասակարգը , ժողովուր-
դըն է կանգնած , միւս կողմը՝ աւատականը , ո՛չ միայն
չաշխատող , ո՛չ միայն չհագործող , այլ և ճնշող , հա-
րստահարող , յախշտակող , դրաւող , հրամայող , իշխող ,
տէր կեանքի , ինչքի ու պատուի , ունենալով իր ձեռ-
քին մէջը , բլլալով ինքն իսկ իշխանութեան ստորին
աստիճաններու ամբողջ ուժն ու պաշտօնները , ինքն
իսկ ներկայանալով իշխանութիւնը :

Ու անոնք են որ պիտի կատարեն նախնական քնն-
նութիւնները , անոնք են որ պիտի կազմեն օրէնքի
պահանջած բաղձադան վկայաթղթերը , վաւերաթղթերը ,
տեղեկագրերը , անոնք են որ վկայութիւններ պիտի
տան , անոնք են որ պիտի հետապնդեն յանցաւորները ,
անոնք են որ պիտի լսեն վկայութիւնները , անոնք են
որ պիտի դատեն ու վճռեն՝ ունենալով հիմք իւրային-
ներու , երբեմն իրենց իսկ ձեռքով կատարուած , կազ-
մուած վկայութիւններն , — քննութիւններն ու վաւե-

բաթղթերը, անոնք են որ ախար գործադրեն օրէնքը, իշխանութեան ղլխաւորներու կարգադրութիւններն ու հրահանգները :

Իշխանութեան բարձր ներկայացուցիչները չեն կրնար ներկայ պայմաններուն մէջ զանոնք փոխարինել ուրիշներով . կատարածին ու կատարուելիքը անուններու և տեղերու փոփոխութիւն է միայն : Տարրը և պայմանները կը մնան նոյնը :

Գիւղերու և քաղաքներու մէջ ազաւաթներու, էշրաֆներու, միւթէհայիզաններու միջոցով և ձեռքով է որ տուրքերու բաշխումը, հողի և շէնքերու դնահատումները կը կատարուին, վաստակի քանակը կ'որոշուի և կը սահմանուի ու ըստ այնմ կը գանձուին քէմէթիւ-ի, էմլաֆ-ի, աւազի-ի, աւաւ-ի, աղլաւի և այլ տուրքերը :

Տեղեկագիրը ինք կը վկայէ թէ Գիւղերու տաանէն ութը մարդաապաններ, վէրք տուողներ, կողապոյիներ, գողեր, յախտակողներ են, շատերն ալ ի բացակայութեան դատապարտուածներ, որոնք սակայն իրենց տանը հանգիստ կը մնան :

Ինչ կատարուեցաւ անոնց դէմ :

— Անցեալ տարի և այս տարուայ սկիզբները, Սահմանադրութեան վերջադարարումէն յետոյ, նահանգային իշխանութիւնները ներկայացնելով այդ իրենց տունը հանգիստ նստող ոճրագործները իրրեւ վախտակահան հրոսախմբեր, եկած իշխանութեան անձնատուր եղածներ և Սահմանադրութեան հաւատարմութիւն ուխտածներ, խնդրեցին ընդհանուր ներման արժանացնել և այդ մտքով ալ միջնորդեցին :

Ինչ կը նշանակէր այդ :

— Կը նշանակէր այն՝ թէ ընդհանուրութեան շրջանին մէջ ո՛ր և է կերպով դատապարտութեան արժանա-

ցողները՝ սահմանադրական կառավարութեան շնորհիւ այդ վճիռներու գործադրութեան վախէն ու կասկածէն ալ ազատեցան :

Ենթարկուեցաւ այդ բոլոր պաշտօնական ու անպաշտօն աշանթալանի և ոճիրներու իսկական հեղինակները պատասխանատուութեան . — ո՛չ :

Ետ վերադարձուեցաւ յախտակուածները, գրքաւուածները . — ո՛չ :

Ջնջուեցաւ ապօրէն, կեղծ, սուտ արձանագրութիւնները, վկայութիւնները և վաւերագրերը . — ո՛չ :

Կը մնան, աղաները, քողուները, պէկերը ու էշրաֆները իրենց հեղինակութեան ու ազդեցութեան մէջ . — այո՛ :

Ենթակա՞յ է աշխատաւոր ժողովուրդը այդ աւատականութեան կամքին, հրամանին և ազդեցութեան, — այո՛ :

Սեփականացուած, տիրապետուած, գրաւուած են գիւղերու և քաղաքներու հողերէն, անչարժ ու չարժեկան գոյքերէն ստուար քանակութիւնը այդ աւատականութեան կողմէ . — այո՛ :

Գիւղացի ու քաղաքացի աշխատաւոր դասակարգը անտեսապէս ամբողջովին ստրուկն է այդ աւատակաւութեան . — այո՛ :

Աւատականութիւնը կը շարունակէ՞ քաղմազան տուրքերէն կա՛մ բնաւ չվճարել և կամ մեծագոյն բեռը բարդել ընչազուրկ և իրաւազուրկ աշխատաւորին վրայ, — այո՛ :

Աւելցուցէ՞ք ասոր վրայ սպաճութիւնը, որ անբեւեալայելի չափերու է հասած, և երկրագործական Պանքան, որ երկրագործին, աշխատաւորին սեփականացրկութեան օրինակ, ամենավաւանգաւոր ու անխիղճ միջնորդն է դարձած, որ անհամեմատ լայն չափերով

և սլաշտօնական սալափտար հարստահարիչն է եղած աղքատ և թշուառ երկրագործին և երկագործական Պանքան որպէս թէ հիմնուած էր երկրագործին օգնութեան հասնելու, բայց երկրագործին իօկ վճարումներով, ատերքով կազմուած աղք կապիտալն ու հիմնարկութիւնը դարձաւ նոյն երկրագործի հողազրկութեան, կործանման ամենավտանգաւոր ազգակներէն մէկը :

Պատկերը ակներե է և այօրուան դառն իրականութիւնն է :

Ի՞նչ կրնայ ընել նահանգային բարձր իշխանութիւնը այս դառնադայն վիճակին դէմ՝ իր բոլոր բարեացակամութեամբն հանդերձ :

— Ոչի՛նչ, կամ գրեթէ ոչինչ :

Ինչո՞ւ . — դժուար չէ ապացուցանելը թէ ինչո՞ւ :

Այս պատկերը ներկայացնելով հանդերձ, ինչպէս ըսինք և կը կրկնենք՝ մեր մտքէն չանցնիր բնաւ կատարուածը անտես աւանդ և չգնահատել :

Մենք գիտենք թէ կայ կեդրոնական կառավարութիւն մը՝ որ ո՛չ միայն Տեղեկագրին մէջ նկարագրուած տիպի պաշտօնականները չի պաշտպաներ, չի քաջալերեր, այլ և զանոնք հեռացնելով, հետամուտ է փոխարինել այնպիսի տարրերով՝ որոնք նուիրուած ըլլան ոճիրներուն վերջ տալու, ոճրագործները սանձահարելու, արդարութիւնը արդարութեամբ բաշխելու, ժողովրդական կրթութեան հոգ տանելու և արդիւնարկութիւնը մշտնջենելու ու զարգացնելու :

Գիտենք թէ արդէն մէկ քանի նահանգներու իշխանութեան ներկայացուցիչներ կան կոչուածներ՝ որպիսին է Տեղեկագրին հեղինակը, որոնք անկեղծօրէն տուողորուած են Հայրենիքին ծառայելու գաղափարով, որոնք մէկ նպատակ ունին, — Հայրենիքի վերածնութիւնը, հասարակա ց բարօրութիւնը, որոնք ո՛չ միայն

ոճրագործներուն մեղսակից, քաջալերիչ չեն ըլլար, այլ ընդհակառակը՝ անցեալին հետքը անհետացնելու կը հետամտին :

Գիտենք թէ ժողովրդի այն հատուածը, որ օրէնքի պաշտպանութենէն բացարձակապէս դուրս էր թողուած, այժմ կը կարողանայ գոնէ որոշ չափով օգտուիլ տիրող կարգերէն, որ այլեւս չէ երթարկուած բացառիկ կարգադրութիւններու, որ ո՛չ միայն դիւղէ գիւղ, այլ և քաղաքէ քաղաք, երկրէ երկիր հաղորդակցութեան, երթեւեկութեան իրաւունքը կը մայելէ առանց կաշկանդման, իր գանդաւաններն ու ցաւերը ազատ կ'արտայայտէ, որ այնքան էլ անվստահ չէ դէպի բարձր իշխանութիւնները, որ յոյսեր կը սնուցանէ վերջապէս իր ձայնը լսող գտնելու և իրաւատիրութեան արժանանալու համար :

Գիտենք թէ ոճրագործ աւատականութիւնը այժմ չի գտներ բարձր իշխանաւորութեան մէջ իր մեղսակիցն ու հաճոյակատարը, որ այն այլեւս նահանգային ու Գսւառային իշխանութեանց իսկական իշխողը չէ, որ ան այլեւս տիրարար մուտք չունի իշխանութեան մօտ, որ ենթարկուած է որոշ հսկողութեան, որ սո՛քած ու սանձաւորութեան քաղաքային հովերն է առած :

Բայց գիտենք նաեւ, և կը կրկնենք թէ այս ամէնը չի նշանակեր որ չարիքը վերցած է, չի նշանակեր որ այլեւս սպանութիւններ չեն կատարուիր, չի նշանակեր որ իսկական ոճրագործները արդարադատութեան կը յանձնուին ու կը պատժուին, որ անոնք զրկուած են չարագործելու, դաւելու, հարստահարելու, չահագործելու ուժէն ու հնարաւորութենէն :

Կը կրկնենք թէ տեղի ունեցած փոփոխութիւնները խաբուսիկ ու առեւեկոյթն են, որ չարիքը կայ ու կը մնայ, վտանգը կայ ու կը մնայ : Ապացոյց Ալճաւադի և ուրիշ չա՛տ բնորոշ սպանութիւնները, որոնք իրենց խոր-

հըրդաւորութիւնն ու սպառնալիքը ունին, որոնք բոլոր երկիրներուն յատուկ սովորական ոճիրներէն, դէպքերէն չեն: Ապացոյց Մուսա պէկի յոխորտանքը:

Խորհրդարանական առաջին նստաշրջանի փակումէն յետոյ, Մուշի պառլամենտները գային իրենց ընտրողներուն ներկայանալու և անոնց հաշիւ տալու:

Վերադարձին շատեր եկեր էին զանոնք ճամբայ դնելու: Եկեր էր և հոչակաւոր Մուսա պէկը իւրայիններով, հրացանը ձեռքին՝ նշանաւոր պատրաստ դրութեամբ: Անոր այդ խորհրդաւոր ձեւի հրաժեշտի պատուին մէջ եւ քաղաքավարութիւն եւ աւատականի սպառնալիքն էր միացած ու ան չէր ծածկեր ատիկա: «Գաղբեցէ՛ք մեզ հալածելէ, թէ չէ՛...», ըսեր էր: Կտակած չիկայ որ ան իր սպառնալիքին մէջ անկեղծ էր:

Անոնց էութիւնն իսկ հակառակ է կարգի, օրէնքի: Այսօր ակամայ սմբեր են, վաղը հէնց որ քիչ մը առիթն ու հնարաւորութիւնը գտան, պատրաստ են դարձնալ հրապարակ գալու՝ իրենց ոճիրներով ու սահմանադրական կարգերու դէմ դաւադրութիւններով:

Եւ անոնք, աշխրեթապետները, մոռնալով իրենց մէջ իրարու դէմ ունեցած իրենց ատելութիւններն ու վրէժխնդրութիւնները, իրենց համար ընդհանուր վտանգ եղող կարգին ու օրէնքին դէմ սկսեր են համերաշխիւ, — միանալ: Ծերակուտական Շէյխ Ուպէտուլլահի հոչակաւոր օրդին, Ապտուլ Գալիբը աշխրեթապետներու մէջ համերաշխութեան ու միութեան առաքեալի դերն է ստանձնել:

Կատկած չի կայ, անոնք եթէ ո՛չ այսօր, վաղը, կամ ո՛չ-չառ հեռաւոր ապագայում կը միանան ու պիտի միանան, կը համերաշխին ու պիտի համերաշխին ընդհանուր վտանգին դէմ: Իրենց գոյութեան շահը այդ կը պահանջէ: Անոնց համար ընդհանուր վտանգը կարգ ու

կանոնի հաստատութիւնն է, արդարութեան ու իրաւունքի յարգանքն է. իրենց ոճիրներուն վերջ դրուելն ու պատասխանատուութեան ենթարկուիլն է:

Եւ կը շարունակուին Այլլէվապական սպանութիւնները գործ դրուիլ՝ բողոքներու ձայնը, արդարադատութեան պահանջները խեղդելու համար, և արդարադատութեան ամենայնող հետապնդման պարագային ո՛չ թէ Շէյխ Ուպէտուլլահ, Շէյխ Ճէլալտաին զատէներն են որ պիտի պատժուին, այլ անոնց կամակատար, անոնց ստրուկ Հասօները, Մսօները, Սլօները:

Եւ կը շարունակէ մնալ Համիտէյական կազմակերպութիւնը, — զինուորականութեան անարգանքը եղող, զինուորականութեան համադգեւածը արատաւորող այդ հրատակամբերու գոյութիւնը:

Արարիայի, Ալբանիայի, Հայաստանի մէջ Աշիրէթապետութիւնը, Աւատականութիւնը, Աղաւաթութիւնն ու Էշրաֆութիւնը իրենց էութեամբ կը բացասեն սահմանադրական պետական կարգերը, անհաշտ կազմակերպութիւններ են ստրկատիրութեան, անաշխատ շարահանութեան և յափշտակութիւններու վրայ հիմնուած:

Խնչը կը ստիպէ որ Պետութիւնը պահպանէ վտանգի սպառնալիք աւատականութեան, աշիրէթապետութեան այդ գոյութիւնը, մանաւանդ Համիտէյական կազմակերպութիւնը:

Բռնապետութեան համար անոնք անհրաժեշտ էին, որովհետեւ անոնք բռնապետութեան նեցուկներն ու տնօրոգիքներն էին:

Հայրենիքի ու քաղաքակրթութեան համար անոնք կարող են երբ և իցէ ո՛ր և է ծառայութիւն մատուցանել: — Երբէ՛ք:

Բռնապետական տարրերը մէկ սրբութիւն ունին, — իրենց սեփական գոյութիւնը, իրենց տիրապետութիւնը: Այդ գոյութեան պահպանումին համար, ամբողջ շրջան-

ներ՝ իբրեւ իրենց սեփականութիւն, իրենց տիրաշահութեան տակ պահպանելու համար զո՞նք են և կը զո՞նք թէ՛ Հայրենիք թէ՛ ամէն ինչ:

Փաստերը: — Կը տեսնենք:

V.

† ԱՄԱՏԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԴԱՍԱԿԱՐԳԱՅԻՆ ԵԱՇԵՐՆ ՈՒ ԸՄԲՈՆՈՒՄՆԵՐԸ

Այո՛, աւատականութիւնը կը զո՞նք և կը զո՞նք թէ Հայրենիք և թէ ամէն ինչ: Ան մեր բմբունած կերպով նուիրական Հայրենիքի գաղափարը չունի: Ան ո՛չ միայն հայրենիք չունի, այլև ազգ չունի: Անոր համար օտար են հայրենասիրութիւն ու ազգասիրութիւն բոլոր զգացումներն ու պարտականութիւնները:

Անոր շրթունքներուն վրայ թառած ու յաճախ արտաբերուած ազգ, հայրենիք ու կրօնք, հայրենասիրութիւն, ազգասիրութիւն, կրօնասիրութիւն և հասարակային շահ բոլոր բաները բոլորովին հոկառակ իմաստով կիրարկուած շահագործումներ են:

Այդ տեսակետէն անոնց հայեացքներն ու բմբունումները՝ իրրեւ դասակարգ ու դասակարգային շահերով զեկալարուողներ, բոլոր երկրներու և բոլոր ժամանակներու մէջ միեւնոյն յատկանիշն ու գիծը ունեցեր են:

Անշուշտ կան ու եղեր են անհատներ՝ որոնք բարձր են կանգներ դասակարգային նեղ բմբունումներէ ու շահերէ, և նշանաւոր ծառայութիւններ մատուցեր են ու կը մատուցանեն իրենց Հայրենիքին ու Ազգին, բայց ատոնք դասակարգ չեն կարող ներկայացնել, մինչ դասակարգը — իր բացառութիւնները մէկգլխի առնելով — հիմնուած ու յենուած ըլլալով իշխանասիրութեան,

շահագործման վրայ, իր շահերով և գոյութեան բերմունքովը բոլորովին անհաշտ է իրաւունքի, արդարութեան, հաւասարութեան, ազատութեան և կարայրութեան սկզբունքներուն, կարգին ու կանոնին հետ:

Աւատականին, բոլոր մեծ ու փոքր աւատականներու համար մէկ հայրենիք կայ, — իր բռնափրութեան սահմանը. մէկ ազգ կայ, — իր բռնափրութեան ենթարկուած իրաւազուրկներու և ստրկաբօրչ շահագործողներու քանակը. մէկ սրբութիւն կայ, — իրենց շահագործման յատուկ շահերը:

Անոնց համար նշանակութիւն չունի թէ ո՞ր Պետութեան սահմաններուն մէջ կը գտնուին: Անոնց համար նշանակութիւն ունեցողը այն է՝ թէ — քանի որ բացարձակ ինքնիշխան չափի կրնան ըլլալ — ո՞ր պետութիւնը կը թուլաբեւ, ո՞ր պետութեան անուանական տիրապետութեան տակ պիտի կարողանան շարունակել և պահպանել իրենց բռնապետութիւնը, շահագործուած և առանձնաշնորհալ կամայականութիւնը:

Անցեալ և ժամանակակից պատմութեան մէջ բազմաթիւ են փաստերը:

Ֆրանսական յեղափոխութեան ժամանակ, նախքան թագաւորին անկումը, թագաւորը՝ յենած սուտակաւ նստութեան վրայ, կը դաւադրէր իր Հայրենիքին դէմ և օտար բանակները կը հրաւիրէր զալ Ֆրանսան օտնակոխ ընել իր խարխուղ գաշը պահպանելու գնով ու պայմանով:

Նոյն յեղափոխութեան ժամանակ, Ֆրանսական աւատականութիւնը՝ խոյս տուած վերածնունդ Հայրենիքէն, Ֆրանսայէն, ապաստանած սահմանակից պետութեանց երկրներին մէջ, կը դաւադրէին Հայրենիքի, Ֆրանսայի դէմ, կը հրաւիրէին օտար բանակները՝ կոխտելու Ֆրանսան, արատաւորելու Հայրենի դրօշը,

աղգային՝ աղատութիւնը, և խեղդելու աղգային միութիւնը, հաւատարմութիւնը, եղբայրութիւնը իրենց աւանտադրական առանձնաշնորհումները պահպանելու գնով ու պայմանով:

Եւ այդ բանը ընողը ֆրանսական աւատականութիւնն էր, որուն մտաւոր ու բարոյական զարգացումն ու անկեղծականութիւնը այնքան բարձր է եղեր, որ մեր խղճուկ աւատականները անոնց հետ համեմատուած թեան զնեղն իսկ մեղք է:

Այդ պատճառով է որ ու է թշնամի պետութիւն, թշնամի բանակ ուրիշ երկիր մը արշաւած և տիրապետելու ցանկացած ժամանակ, իր նպատակի յաջողութեան, ճանապարհի հարթմանը համար՝ նախ զողտնի բանակցութեան ու համաձայնութեան մէջ կը մտնէ աւատականութեան հետ, կը պայմանաւորուի պահպանել անոնց բռնապետութիւնն ու շահագործական առանձնաշնորհումները, և ահա՝ թշնամիի մուտքն ու տեղաւորումը ապահովուած է:

Այդ գնով ու ճանապարհով է կատարուեր Ռուսական տիրապետութիւնը՝ Կովկասի և Վրաստանի վրայ:

Այսպէս պիտի կատարուէ Ռուսական տիրապետութիւնը Պարսկաստանի որոշ մասերու, զանէ Ատրպատէկանի վրայ՝ եթէ յաղթանակէ այնտեղ բէաքսիներ:

Արդէն գողտնի կապեր պակաս չեն կարող լինել մեր երկրի Աւատականութեան և մեզ Վրաստանի բախտին արժանացնել ցանկացողներու միջև:

Պարսկական գահընկեց Շահը պատրաստ էր երկիրը Պետութիւնը Ռուսական գերիշխանութեան, խնամակալութեան տակ դնել, միայն թէ կարողանար պահպանել իր քայքայուած գահն ու բռնապետութիւնը:

Աւատարական Հորսբուրգեան տունը նոյնն էր ցան-

կանում և անում Հոնգարական աղատագրական շարժումը խեղդելու համար Հիւսիսի Արջի կողակնեով իւր երկիրը ողողելով հրաւէրով:

Նոյնաման պարտաք ու պատմութիւն կը չըլէր այնտեղ՝ Մարտ 31ին յաջորդող օրերուն, Համբուրն բանակցութիւններու, օրոր միջամտութիւններ հրաւերելու նկատմամբ, սլայմանով որ իր վտանգուած գահն ու բռնատիրութիւնը պահպանուէր:

Նոյնպիսի սարսափ ու չուկ էր տարածուած Ռուս-ճապոնական պատերազմի, Յեղափոխութեան բռնկումի ժամանակ, երբ մամուլը արձանագործում էր Ռոմանովներէ տան ներկայացուցիչ Հոնէնսլէրեան Ասպետին ըրած դիմումի մասին, որպէսզի Յարիւզը կանգուն մնար Գերմանական սուլաների հովանաւորութեան տակ:

Առանձնաշնորհալ, հարստահարող և բռնատիրական տարրերը, աւատականները, էշրաֆները՝ ոչ մէկ պարտականութիւն, զոհաբերութիւն չեն վերցնել իրենց վերայ դէպի Հայրենիքը: Անոնց մտահոգութիւնն է ազատ մնալ այդ պարտականութիւններէն:

Նայեցէ՛ք, քննեցէ՛ք: Մեր երկրին, մեր բանակին մէջ ալ կա՞ն այդ տարրերու զաւակներէն: Անոնք ո՞ր և է պատրուակով հնար կը գտնեն խոյս տալ, աղատիլ այդ նսւլիքական պարտականութենէն: Ամենէն անյաջող պարագաներուն, դրամը, պէտքը կը փոխարինէ ծառայութեան, արիւնին:

Այդպէս են հանդէպ Պետութեան բոլոր պարտականութիւններուն վերաբերմամբ:

Սահմանազլխին վրայ գտնուող բոլոր քիւրտական աւատականներն ու աշիրէթապետները իրենց ասպատակութեանց յաջողութեանն ու ապահովութեանը համար՝ երբեմն սահմանէն այս կողմը և երբեմն այն կողմը կ'ապաւինին: Իրենց համար միեւնոյնն է թէ իրենց հո-

վանաւորողը Համիտը կ'ըլլայ թէ Մէհմէտ Ալին :
Թշնամիի բանակին առջեւէն խոյս տուողները ,
Մուքստենեան նահանջը կատարողները , Սէտանեան պար-
տութիւնը առաջացողները , Ռուս-թրքական պատերազ-
մի ձախողութեանց գլխաւոր պատասխանատուները ,
ազգային դրօշը արատաւորողները՝ ի միջի այլոց և զըլ-
խաւորաբար եղեր են լռնաափրական սարքերն ու աւա-
տականները :

Համիտիէ ալայիները , զինուորական հայազգեստով
այդ հրոսակմբերը նոյն դերը պիտի կատարեն վտանգի
բոսէին :

Քննեցէ՛ք , թղթաւեցէ՛ք այս երկրին գոնէ վերջին
մէկ երկու դարու պատմութիւնը : Եղե՞ր է ատեն
մը որ աւատակաւութիւնը , աւատական , քրտական
այլիթթապետական կամաւորներու խմբերը իրենց արիւ-
նովը քաջագործութեան , հայրենիքի վերկութեան հա-
մար զոհարեցութիւններ կատարած ըլլան : Կանոնաւոր
բանակի չարժեմները խանդարողները վախուստ տուող-
ները , պետական աղէտն անգամ չահագործողները եղեր
են անոնցմէ բաղկացած պաշտպանութիւններ :

Անոնք քաջ հերոսներ են անպէսներու դէմ , խա-
ղաղ ու աշխատաւոր ժողովուրդը կոտորելու , կոտորել
տալու , կեղեքելու , աւերելու և գերելու մէջ : Անոնք
հերոսներ են իրենց բռնապետութեան դէմ ձայն բարձ-
րացնող անդէններու և իրաւազուրկներու հանդէպ :

Անոնք հերոսներ են կարգն ու կանոնը խանգարե-
լու , հասարակաց կեանքը , ինչքը և պատիւը ըստ հա-
ճոյս շահագործելու մէջ :

Ի՞նչ բանի հարկաւոր է անոնց գոյութեան պահա-
նումը :

Ո՛չ մի կասկած՝ որ անոնց գոյութիւնը սահմանա-
դրականութեան , կարգի և օրէնքի բացասումն է :

ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԳԵՐՈՒԹԻՒՆԸ

Մենք ցոյց տուինք որ Աւատականութիւնը — Աղա-
ւաթներն ու Թոռունները , Պէկերը , Այրաֆները , Միւ-
թէհայիզանները՝ աշխատող և արդիւնարեւող , ստեղծա-
գործող չըլլալով , Հայրենիքի ծառայութենէն միշտ փա-
խուստ տուած , պետական գանձին միշտ փնաս տուած
ըլլալով հանդերձ՝ իրենց էութեամբն ու գոյութեամբը
թէ՛ քաղաքականապէս , թէ՛ տնտեսապէս , թէ՛ հասա-
րակական-քաղաքակրթական տեսակէտներէ՝ մշտակայ
վտանգ ու սպառնալիք են իրաւակարգի ու անդորրու-
թեան , Սահմանադրութեան , Պետութեան :

Բռնապետութենէն Սահմանադրութիւն անցնող ,
Տնտկրատականութիւնը պաշտպանող ու վերածնուելու ,
վերածորոգուելու ցանկութիւնը ունեցող Պետութեան
համար — որպիսին է Օսմանեան պետութիւնը — անյե-
տաճգելի և անխուսափելի անհրաժեշտութիւն է ջնջել
իրականապէս այդ միմիայն հարստահարութիւն և շահա-
գործում ներկայացնող դասակարգի գոյութիւնը :

Կը կրկնենք՝ կա՞յ արդեօք պետական ո՛րեւէ չրջա-
հայեցութեան պատճառ , հակադիր պարագայ և դժուա-
րութիւն՝ այդ անհրաժեշտութեան բաւականութիւն
տալու համար :

— Ըսինք արդէն , ո՛չ երբէք :

Ենթադրենք որ ամբողջ կայսրութեան մէջ ամենա-
շատը հարիւր հազար (100,000) աւատականներ կան : Ի՞նչ
արժէք ունի այդ թիւը 26—30 միլիոն օսմանեան բաղ-
կացուցիչ ժողովուրդներուն և պետութեան բարձրագոյն
շահերուն համար :

Անոնց գոյութիւնը՝ առհասարակ պետութեան լայ-
նածաւալ մասերուն համար փնասակար ըլլալով հանդերձ ,

միասակար է մասնաւորապէս իսլամ ժողովուրդներու տնտեսական զարգացման համար :

Եթէ մեր երկրին մէջ սրաքիօթի՞ ըսուած դրու-
թիւնը իր մասնագիտական ճշտութեամբն ու անաչա-
ռութեամբը գոյութիւն ունենար, մենք պարզ ու յստակ
պիտի տեսնէինք, որ եթէ, օրինակ, 100 տուն բնակիչ
ունեցող գիւղի աշխատաւոր դասակարգը 100 տէօնիւմ
հող, 100 ընտանի անասուն ունի, նոյն 100 տան աշ-
խատանքովը ապրող նոյն գիւղի աղան, պէկը, թուռներ,
աշրաֆը՝ որոնք ամենաչատը 5-10 տուն չեն կազմեր, կը
կը տիրապետեն 100, 200 տէօնիւմ հողի և մէկ քանի
հարիւր, մէկ քանի հազար ընտանի անասուններու :

Իսկ այս 5-10 տան տիրապետած հողերու և կեն-
դանինքու մշակողն ալ, խնամողն ալ դարձեալ նոյն
100 տուն աշխատաւոր, աղքատ, ստրկացուած և հա-
րստահարուած դասակարգն է՝ որուն կեանքն ալ, գոյքն
ալ, պատիւն ալ նոյն աւատականներու քմահաճոյքին
առարկան են :

Եւ որովհետեւ աւատականներու, աշրաֆներու աս-
տիճաններն ու ուժը, ազդեցութիւնը կը չափուի ու կը
բարձրանայ ըստ տիրապետութեան ու հարստութեան
աստիճաններու, — աւատականներ կան՝ որոնք իրենց
ազդեցութեան սահմաններուն մէջ ունին ստոր աստիճան-
ներու վրայ գտնուող ուրիշ աւատականներ, և կը տիրա-
պետեն ո՛չ միայն մէկ՝ այլ մէկ քանի բազմաթիւ գիւ-
ղերու և այս կամ այն գաւառակի, կամ գաւառակոնե-
րու, երբեմն ամբողջ գաւառի :

Կասկած չի կայ թէ այդ աշրաֆներու ուժն ու գո-
րութիւնը, հեղինակութիւնն ու իշխանութիւնը՝ իշխա-
նութեան մէջ իշխանութիւն է : այսինքն ժամանակակից
պետական գաղափարի ըմբռնումով՝ պետական իշխանու-
թեան և հեղինակութեան չեզոքացումն ու բացասումն է :

Ի՛նչքան կ'ուզէք՝ օրէնքներ սահմանեցէք, հրա-
մաններ տուէք, որ իրենց ազդեցութեան, տիրապետու-
թեան սահմաններու տակ գտնուող աշխատաւոր ժողո-
վուրդը տարապարհակ աշխատութեան շինթարկէն, պե-
տական տուրքերէ դուրս մտերքեր չի գանձեն անոնցմէ,
օրէնքի առաջ հաւատար ըլլան աղամն ու խաւը, աշ-
խատաւորն ու աւատականը, — այդ բոլոր օրէնքներն ու
հրամանները մեռեալ տառ կը մնան, քանի որ իրակա-
նութեան մէջ Աւատականը տէր և տիրապետող կը մնայ
լայնածաւալ հողերուն ու յափշտակութիւններուն, քա-
նի որ Աշխատաւորը հողադուրկ կամ նուազանող, աղքատ
ու ճնշուած՝ Աւատականին փչած քներովը, աւատա-
կանին ողորմած շնորհներովը ապրելու և հետեւաբար
տնտեսապէս աւատականին գերին ըլլալով, ֆիզիքապէս
ու քաղաքականապէս ևս աւատականին գերին մնալու
հարկեցուցիչ պայմանին տակ կը գտնուի :

Միլիոնաւոր աշխատաւորները մէկ քանի հազար
չահագործող, չարաշահող աւատականութեան գերութե-
նէն, բռնապետութենէն, և հարստահարութենէն աղա-
տելու համար, անոնց քաղաքական-քաղաքացիական
ազատութիւն ու իրաւունքներ վայելել տալու համար՝
օրէնքներն ու հրամանները բաւական չեն և չեն կրնար
ըլլալ՝ մինչև որ այդ միլիոնաւոր աշխատաւորները չա-
զատին տնտեսական գերութենէն :

Աս ա՛յնքան բացարձակ ճշմարտութիւն է, որ Երկ-
րին զարգացման և պետութեան վերանորոգման գիտակ-
ցական ցանկութիւնն ունեցող ամէն մէկ Օսմանցիի —
ինչ կրօնի և աղքի ալ պատկանի ան — ամէն մէկ հայ-
րենասէրի համար՝ անփառելի ու անլիճելի է :

Այդ աւատականութեան իրականապէս ջնջումը,
միլիոնաւոր աշխատաւորներու տնտեսապէս ու քաղա-
քականապէս ազատագրութիւնը, պետական իշխանու-

թեան, Սահմանադրութեան ամրապնդումը, երկրին վերածննդեան ապահովութիւնը կարող են կատարուել միմիայն Հոգային հաւքի լուծումով:

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԱԶԱՏԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ ՊԱՅՄԱՆԱԻՐՈՒԱԾ Է
ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԱԶԱՏԱԳՐՈՒԹԻՒՆՈՎ

Թուրքիան գերազանցապէս երկրագործական, գիւղատնտեսական երկիր է, սակայն, ժողովուրդներու բարեկեցութեան գլխաւոր հիմքը կաղմելիք այդ ճիւղերը նոյնքան գերազանցապէս յետամնաց, նահապետական չրջանի դրութեան մը մէջ կը գտնուին:

Այլապէս ալ չի կրնար ըլլալ, քանի որ կը տիրապետէ կիսավայրենի աւատականութիւն, թուտեններու ու աշխարհներու իշխանութիւնը՝ հիմնուած ընդարձակ հողատիրութեան, յափշտակութեան և օրէնքի անուշիւղ յափշտակութեանց սեփականացման ու զինուած ուժի վրայ:

Այլապէս ալ չի կրնար ըլլալ, քանի որ լռնապետական թէ սահմանադրական անունները կրող կառավարութեան տակ իրականապէս կը պահպանուին աշխատաւոր ժողովուրդներու, իսլամի թէ քրիստոնէայի ստրկական ճորտութիւնը՝ հին ու նոր աւատականութեան ճնշման, տնտեսական ու քաղաքացիական իրաւազրկութեան, հարստահարութեան տակ:

Այլապէս ալ չի կրնար ըլլալ, քանի որ երկրագործութեան ու գիւղատնտեսութեան զարգացման համար անհրաժեշտ պայմանները չեն ստեղծուիր:

Պետական վերանորոգութեան համար, այդ վերանորոգութեան ապահովութեան, անարգել վերատեսչման ու զարգացման համար անհրաժեշտ է տնտեսական հին կարգերու փոփոխութիւն, տնտեսական պայմաններու վերանորոգում:

Պետական ու տնտեսական վերանորոգումները իրարմէ անբաժան երկերեւակներ են, առանց մէկին՝ Բարձր ո՛չ գոյութիւն կարող է ունենալ, ո՛չ ալ եթէ գոյութիւն ունենայ, կրնայ զարգանալ ու ապրիլ:

Զի կայ երկիր մը, ուր պետական վերանորոգութիւնը կատարուի, հիմնաւորուի, ապահովուի՝ առանց տնտեսական կեանքի և պայմաններու վերանորոգման:

Այս երկրի տնտեսական վերանորոգումը ամենէն առաջ և գերազանցապէս հողային հարցի լուծումով կարող է կատարուիլ:

Փրանսական Մեծ Յեղափոխութիւնը նախասկիզբ էր ստացած տնտեսական վերանորոգման սկզբնաւորութիւնով, և Յեղափոխութիւնը իր թռիչքները կը կատարէր հողային հարցի լուծումով:

Ո՛ր երկրի մէջ որ քաղաքական յեղաշրջումը չէ՛ կատարուած տնտեսական յեղաշրջումով, հողային հարցի լուծումով, այն երկրի պետական վերանորոգումը եղած է անստաւոր և ենթակայ քաղաքական փոթորիկներու ու վտանգներու:

Պուլկարական վերածննդեան, սահմանակից ապգիւրու հետ համեմատելով՝ ամենէն ուշ քաղաքական ինքնուրոյն կեանքի որժանցացած ըլլալով հանդերձ՝ ամենէն աւելի աւնականութիւն, կեանք, կարենալ ներկայացնելուն գաղտնիքը, նոյն իսկ իր աղատագրութեան առաջին օրէն հողային հարցի լուծման մէջ կը կայանայ:

Մեզ համար ո՛չ փրանսական Յեղափոխութեան և ո՛չ Պուլկարիայի հողային հարցի լուծման եղանակները, միւր իտէալը չեն ներկայացներ, բայց հին ստրկականութեան, աւատական-հողային տիրապետութեան յաջորդելով մանր սեփականութիւնը, բաշխման մէջ գտնէ որոշ չափով արդարութիւն մտցնելով՝ ստեղծած են աշխատաւորութեան համար տանելի կեանք:

Շրջեցէ՛ք Պուլկարական բոլոր քաղաքները: Ամէն տեղ քաղաքացի կալուածատէրերն ու առեւտրականները ձեզ պիտի գանգատին գիւղացիի հարստութենէն, մրցումէն: Գիւղացին որ հարստացեր է, որ արդիւնաբերութեամբ ո՛չ միայն իր բոլոր պէտքերը կը հոգայ այլ և ամէն տարի կարեւոր դումար մը կը խնայէ, որ ծանրաբեռնուած չէ տուրքերով, կ'իջնէ քաղաք ու անհաշիւ գներով կալուածք կը գնէ, գործերու կը ձեռնարկէ: Հարուստ է գիւղացին, հարուստ է երկիրը, հարուստ է պետութիւնը, և պուլկարական կառավարութիւնը՝ որ կուսակցութեան որ պատկանի, յենուած է միշտ գիւղացիի, աշխատաւոր դասակարգին վրայ: Պուլկարական ա՛յն դիւղերն ու գիւղացիներն են աղքատ, ուր խոշոր հողատիրութիւնը դեռ ևս մնացած է, ուր գիւղացին սակաւահող է:

Ձի կայ երկիր մը՝ ուր աւելի հեշտ ըլլար անտեսական այդ յեղաշրջումը յաջողութեամբ գլուխ բերել, քան Թուրքիան:

Այս երկրին մէջ հեշտ է այդ վերանորոգումը կատարել, որովհետեւ այս տեղ ո՛չ թէ օրէնսդրութիւնն է պակասը՝ այլ գործադրութիւնը:

Բայց որովհետեւ, մեր մէջ ամէն բան քառս կը կատարենք, Բռնապետութենէն Սահմանադրականութեան փոխանցուելով հանդերձ, զանց կ'առնենք օրէնքի կիրառութիւնը և թերութիւններու լրացումը:

Մեղի կը թուի թէ այդ զանցառութիւնը հետեւանք է այն հանգամանքին որ Պետական Վերանորոգիչները անտեղեակ են գտնուած կեանքի իրականութենէն, կեանքի հրամայողական պահանջներէն ու օրէնքի, գոյութիւն ունեցող հողային օրէնքի ոգիէն ու փիլիսոփայութենէն:

Առհասարակ գիտուած է որ կեանքի մէջ անհատական ու ընկերական զանազան յարաբերութիւններն ու

պայմանները ինքնաբերաբար կամ կեանքի հրամայողական պահանջներէն հարկադրուած՝ փոփոխութիւններ կրելէ յետոյ միայն՝ օրէնսդրութիւնը կուգայ օրէնքներու ձևով հրամայելու կամ վաւերացնելու այդ արդէն ընդունուած փոփոխութիւնները, յարաբերութիւններն ու պայմանները:

Մեր մէջ, որովհետեւ, ինչպէս ըսինք, ամէն բան թարս սկսելու հակումն ենք ունեցեր, օրէնսդրութիւնները առ հասարակ կատարուել են ո՛չ թէ կեանքի իրականութեան, փոփոխութիւններու վրայ հիմնուած, այլ փոփոխութիւններ մտցնելու առաջադրութեամբ: Այս յատկանշական հանգամանքին պէտք է վերագրել մեր երկրի գոյութիւն ունեցող բոլոր այն օրէնքները՝ որոնք կամ մեռեալ տառ մնալով չեն իրագործուած, և կամ հակառակ իմաստով շահագործուած, զեղծումներու են նկատուելի:

Բանի օրէնքները չէին գրուած իրագործուելու համար, անոնք սառալ կ'անցնէին քան ժամանակը, քան հասարակային խաւերու գիտակցական պահանջը, իսկ երբ այժմ ժամանակը հասունցեր է, երբ հասարակական խաւերը կը դնեն իրենց պահանջը, երբ պետական վերածնութեան հարցը ըլլալ և չըլլալը բոլորին, մահու և կեանքի վճռական կէտին է հասեր, — ահա՛ այն ժամանակ ո՛չ միայն Օրէնսդրութիւնը յետաճառ յոգիով կը խմբագրուի, այլ և արդէն գոյութիւն ունեցող օրէնքներն անգամ իրենց ոգիին, իրենց կէտ նպատակին չեն վերածուիր ու կիրարկուիր:

Այդ կարգի օրէնքներն են աւատականութեան ջրնջումը, հողային օրէնքը, սալաֆտարութեան դէմ պետութեան կռիւն ու հալածանքը:

Պետական վերանորոգումը գլուխ բերելու համար՝ առնուադն կէս դար ետ պէտք է դառնալ և վերսկսել րանգիմաքի օրերէն ընդհատուածը:

VI.

ՀԱՂԱՅԻՆ ՕՐԷՆՍԴԻՐՈՒԹԵԱՆ ՈԳԻՆ ՈՒ ԱՆՈՐ ԱՆԽՈՒՍԱՓԵԼԻ

ՇԵՏԵՒԱՆՔԸ

Այո՛, Օսմանեան պետութեան վերակազմութեան գործը հիմնական ու լրիւ կատարելու և գլծելու բերելու համար ո՛չ միայն կէս դար, այլ առնուազն մինչև եօթանասուն տարի ետ պէտք է դառնալ՝ տեսնելու, համոզուելու համար թէ այն ժամանակի պետական անձնաւորութիւնները ինչպէս են հասկցեր ու սկսեր վերանորոգութեան գործը:

Կասկած չի կայ որ Սուլթան Մահմուտի, Մէճիտի և Ալիդի օրերուն, մինչև Մահմուտ Նէտիմ փաշայի օրերը, այս երկրին մէջ, Թուրք իրականութեան հասցուցած պետական խոշոր դէմքերը այժմ գոյութիւն չունին: Եթէ գոյութիւն ունենային, մենք ստիպուած չէինք ըլլար բոլոր վերանորոգուած, վերակենդանացած ժողովուրդներու և պետութիւններու կեանքովն ու պատմութիւնովը ապացուցուած տարրական ճշմարտութիւնները ապացուցանելու համար սրտմաշուք կրել, — որովհետեւ վստահ չենք թէ կա՛յ արդեօք տնաքանդ նախապաշարուսներէ ազատ անկեղծ տրամադրութիւն լսելու, համոզուելու և արմատական դարմանք գործադրելու, պետական շինութիւնը հիմերէն վերանորոգելու և կառուցուածքը հաստատ սիւներու վրայ դնելու համար:

ԺԹ. Դարու պետական խոշոր դէմքերը դժբաղդ էին, որովհետեւ ժամանակէն չա՛տ կանուխ էին ծնած: Միջավայրը զիրենք հասկնալու անպատրաստ էր, ուստի և գործակից չունենալով՝ սկսուած գործը վիժեցաւ:

Այժմ միջավայրը դժբաղդ է, որովհետեւ պակասելով

նոյն իր ֆուտաները ու Զիաները, օժանդակ ըլլալիք տարրերն են առաջ անցած և պետական վարիչներն են որ կամ չեն հասկնար միջավայրը և կամ անվճռական կը մնան՝ իրադրոճելու համար անհրաժեշտը:

Այս հակադիր տարրերութիւնը ակներե կ'արտացոլայ այն և այս ժամանակի մեր չօչափած հարցերու ըմբռնումներով:

Այն ժամանակ վերանորոգութեան համար էական և հիմնական գործը համարուեցաւ աւատականութիւնը ջնջել, այժմ կ'աշխատին սղահասնել, կամ վճռականութիւնը չունին այն ժամանակուայ որոշուածը, անհրաժեշտութիւնը այս օր իրականութեան մէջ մտցնել:

Այն ժամանակուայ օրէնսդրութեան ոգին անգամ այս օր չէ ըմբռնուած: Հողային օրէնքը ամբողջովին իր ոգւոյն հակառակ ընթացք է ստացած:

Աւատականութիւնը՝ որ միշտ հիմնուած է եղեր խոշոր հողատիրութեան ու ճորտատիրութեան վրայ, օրէնքով ջնջուելէ յետոյ, բնական էր որ այդ ջնջումը իրական դարձնելու համար օրէնսդրութիւնը ունենար այդ յենարանը ևս ջնջող ու արգիլող ուղղութիւն:

Եւ արդարեւ, մեր հողային օրէնքին առաջին յօդուածէն մինչև վերջը, ամէն մէկ յօդուածի մէջէն կարմիր գծի նման կ'անցնի հողը մշակողին, հողը հողագործի աշխատաւորին, սակաւահող աշխատաւորին սկզբունքը: Չէ՛ք գտներ մէկ յօդուած առաջի գտնուեալ: Սիւնն որ այս սկզբունքին դէմ հակասող իմաստ ունենայ:

Ծիշտ է որ օրէնքը չունի իր զեկավար սկզբունքին տեսական նախաբանը կամ ղեկուցումը, և ցարէ չէ՛ յայտնուած երբեք Բեռլիքի մը, մեկնաբան մը՝ օրէնքի այդ սկզբունքային ղեկավար ոգին վերածնող, բայց այդ չարգիլելի որ անոր բացորոշ տրամադրութիւններէն դուրս բերենք ղեկավար սկզբունքն ու ոգին:

Մեր հողային օրէնքին ևս առաջին և հիմնական պայմանն ու սկզբունքն է, — հողը, արագիի միւրեկն ոչ ոքի սեփականութիւն չի կրնար ըլլալ: Հողը պետութեանն է, այսինքն ընդհանրութեանն է:

Սա, ի դէմս պետութեան, հողը համայնքներու սեփականութիւնն ևզած ժամանակներու ժողովրդական կամքին փոխանցումն է, որուն վերադառնալ կը ձգտի ընկերավարական վարդապետութիւնը և որը ջնջեր են, ջնջելու կը համամտին պուրժուա-պիւրօկրատական պետութիւնները:

Մեր երկիրը այն դժբաղդ երկիրներէն է, ուր վաղուց անհետացեր է համայնասեփական հողերու գոյութիւնը: Համայնասեփականութիւնը սահմանափակուած կը մնայ եայլաղներու, արօտավայրերու, ձմրանոցներու (գլխաւ) վերաբերմամբ:

Մշակող հողերու համայնասեփականութեան այսօր իսկ Մայր Հայրենիքը՝ Ռուսաստանն է, ուր վերջերս միայն կառավարութիւնը Տումային մէջ օրէնք մը անցուց՝ համայնականը անձնական սեփականութեան վերածելու քաջալերող:

Բայց Ռուս գիւղացին այդ օրէնքին գլխէն կ'անցնի, և ո՛չ միայն իր համայնականութենէն չի հրաժարիր՝ այլև չա՛տ լաւ կը հասկնայ թէ խոշոր հողատէրերու, աւատականներու շահերուն, անոնց ընդարձակածաւալ տիրապետած հողերուն անհատական սեփականութեան պաշտպանութեան համար դրուած այդ օրէնքը չի կրնար իր հողազրկութեան կամ սակաւահողութեան դարձան ըլլալ:

Այնտեղ աշխատաւորը վաղուց է դրած այդ յափըշտակութիւններու՝ հողը հողագործին ըլլալիք իրաւունքներու, հողային վերագրուման հարցը, պահանջը, որ վալ թէ անսպան իրագործուելու է: Ո՛չ մէկ օրէնք

Ռուս ժողովուրդի այդ կամքին դէմ երկարատեւ դիմագրաւել չի կրնար:

Մեր մէջ, ինչպէս ըսինք, թէև իրականութեան մէջ գոյութիւն չունի համայնասեփականութիւնը, բայց սկզբունքը պահպանուած է:

Անհատին տրուած իրաւունքը միայն մշակութեան իրաւունքն է, և ո՛չ սեփականութեան: Միայն թէ մշակման իրաւունքն ալ սեփականութեան սահմաններու մօտ ընդարձակուած է, ու ժառանգելու, գրաւ զնելու ծախելու իրաւունքները ևս տրուած են:

VII.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՕՐԷՆՔԻ ՈԳԻՆ ԵՒ ԱՆՈՐ ԿՐԱՄ ԾԵՂՈՒՄՆԵՐՆ ՈՒ ԶԵՂՈՒՄՆԵՐԸ

ՀԱՐԱՍԱՀԱՐՈՒԹԵԱՆ ԶԵՒԵՐ

Համայնասեփականութեան իրականապէս վերացումը աշխատուած է օրէնքով դարձանել:

Եւ արդարեւ մեր հողային օրէնքին Տրդ յօդուածը յստակ կերպով կ'ըսէ. — «Գիւղի մը կամ գիւղաքաղաքի մը (գասապա) ամբողջ հողը գիւղի ժողովուրդին կամ անոնցմէ ընտրաբար մէկ կամ երկու երեք անձի չի կրնար տրուիլ, այլ ընակչութեան (գիւղին) մէն մի անձին առանձինն հող տրուելով՝ իրենց մշակութեան իրաւունքի հաստատութեան համար ամէն մէկուն քափու աւելեալներ կը յանձնուին»:

Մշակելի հողը, ուրեմն, ո՛ր գիւղի սահմանին մէջ որ գտնուի, գիւղացիինն է, պայմանով որ գիւղացիներէն ամէն մէկը, այսինքն իւրաքանչիւր երկրագործ իր հողաբաժինն ունենայ. և ամէն մէկը ստանայ իր այդ

իրաւունքը հաստատող պաշտօնական վաւերացումը քափուկ:

Աս բացարձակ յայտարարութիւնն է օրէնսդրին որ պատգամ է առւեր — «հողը հողագործին և ոչ շահագործողին: Ամէն մէկ հողագործ պէտք է ստանայ իր մշակութեան իրաւունքն ըլլալիք (թաւառուճ) հողաբաժնի»:

Ասիկա բացարձակ արգելքն է խոշոր հողատիրութեան, խոշոր հողատէր դառնալու հնարքներուն: Ասիկա բացարձակ արգելքն է երկրագործ չեղողին, ոչ-աշխատաւորին՝ հողէն օգտուելու, շահագործման, չարաշահութեան դէմ:

Ասիկա բացարձակ արգելքն է նոյն այդ օրէնքի հիմնուելուն ժամանակակից և ֆիշուած աւատականութեան վերստին կազմակերպուելուն և դիւզերու ու գիւղաքաղաքներու տիրապետման դէմ:

Յարգուեցա՞ն, պահուեցա՞ն այս պատգամները, այս սկզբունքները:

Ամենեւին:

Ո՞վ պիտի յարգէր:

Թափու Բաքիպի՞ն, Արագի մեմուրի՞ն, Մէնլիսի իսարէ՞ն:

Մենք արդէն ցոյց տուինք. և ո՞վ չի գիտեր արդէն թէ անոնք ի՞նչ տարրերէ կազմուած են:

Բոլոր այն պաշտօնեաներն ու ժողովները, Մարմինները — առանց բացառութեան, օրէնքի ոգիէն ու փիլիսոփայութենէն զուրկ տգէտներ են:

Ո՛չ թէ անոնք են միայն տգէտը, այլ և օրէնքը մեկնելու յաւակնութիւնն ունեցողներէն դեռ ես չեմ պատահեր, չեմ տեսեր, չեմ լսեր մէկ հատը, մէկ հատիկ Եւրիի զանուկը առաջի, մէկ հատիկ մեկնաբան, թէ՛ յատուկ մասնագէտներէն և թէ՛ իրաւաբանական վարժարանի կամ համալսարանական ուսուցիչներէն,

որ օրէնքի այս ոգին ու փիլիսոփայութիւնը իր էութեամբ դուրս բերած ու արտացոլացուցած ըլլաւ:

Այդ բանն ընելն ալ կարելի չէր այս Երկրին մէջ, որ դիտական ծրագիրներէն ի պաշտօնէ վտարուած էր փիլիսոփայութիւնը:

Ո՛չ միայն պաշտօնեաները, Մարմինները, մանաւանդ նախիւներու, զազաներու, սանհուգներու, մինչև անգամ նահանգային կեդրոնին մէջ, այլ ընդհանրապէս մեր պաշտօնեաները չեն պաշտօնավարեր և դեռ կը շարունակեն չը պաշտօնավարել պետական հիմնական պարտականութիւններ կատարելու, ժողովուրդին ծաւալարտականութիւններ կատարելու, ժողովուրդին նպաստակով: Պաշտօնեայ ըլլալ՝ կը նշանակէ ապրուստի միջոց գտնել, տեղ, ասպարէզ գրաւել՝ միմիայն որքան կարելի է պաշտօնէն, դիրքէն օգտուելու և զայն շահագործելու համար:

Ո՛չ միայն պաշտօնէութեան հոգեբանութիւնը օրորոցէն սկսած՝ այս ըմբռնումով ու ձգտումով է կազմուած, այլ նաև անոնք առ հասարակ կ'ընդունին և ընտրուած են, մանաւանդ նահիլէներու, զազաներու մէջ, կամ աւատականներէն և կամ անոնց պաշտպանեալներէն ու հովանաւորեալներէն, որովհետև աւատականութեան ֆիշումը անուական մնալով, անոնք կոչուեցան պետական պաշտօններու: ամէն մէկը զլիսուեցան պետական պաշտօններու: ամէն մէկը զանազան տեղեր պաշտօն ձեռք բերելով: Մէկ կողմէն օգտուեցան իրենց դեռ ևս պահպանուած աւատականութեան, բիրտ ու ժի ազդեցութենէն ու հեղինակութենէն, միւս կողմէն իրենց պաշտօնին ընծայած դիւրութիւններէն, դիրքէն, հեղինակութենէն:

Ո՛չ մէկ երկրի մէջ այնքան ընդունակութիւն գործ է դրուած օրէնքը չարաշահելու, օրէնքին արգելաժը հիյլելի Եւրիով թողատրելի և օրինական համարել տալու համար:

Այդպէս բոլորն նաեւ Հողային օրէնքին համար :

Թէ որքան օրէնքը իր ոգիովն ու տառովը խոշոր հողատիրութիւնը արգելելով՝ հողազուրկին հողատէր դարձնելու պատգամն ունի, բաւական է 45րդ և 46րդ յօդուածներուն ուշադիր ըլլալ :

Յօդ. 45րդ. — «Եթէ գիւղի մը բնակիչներէն մէկը այդ գիւղին մէջ թափուով իր վարելատիրած հողը ուրիշ գիւղի մը բնակիչներէն մէկուն ծախէ, նոյն հողին գտնուած գիւղին բնակիչներէն հողի պակասութիւնն ունեցողները կարող են մինչև տարի մը նոյն հողը իր արժէքովը գնելու պահանջն ունենալ և դատի դիմել» :

Յօդ. 46րդ. — Միւլք եղող անշարժ սեփականութիւններու վերաբերմամբ գոյութիւն ունեցող Երևանի (սահմանակցութիւն) իրաւունքը հողի վերաբերմամբ գոյութիւն չունի, այսինքն, եթէ մէկը իր հողը ուրիշին ծախէ, սահմանակիցը իրաւունք չունի ծախուած արժէքովը եւս պիտի գնեմ ըսելու և պահանջ դնելով դատ ընելու» :

Այս յօդուածներով օրէնքը, օրէնսդիրը կը պատգամաբերէ նախ՝ հողը միայն գիւղացիին, այսինքն անձամբ հողը վարող աշխատողին վարելատիրութեանը (թասարութիւն) յանձնել. երկրորդ՝ անպայման հողազուրկին կամ սակաւահողին նախապատուութեան տալ. և երրորդ՝ արդէն հողատէր սահմանակիցներուն արգելել ընդարձակ հողատիրութեան դիւրութիւններէ :

Ո՛չ միայն օրէնքի այս 45րդ և 46րդ յօդուածներուն բացարձակ տրամադրութիւններուն չեն հետեւած՝ այլ ընդհակառակը, նպաստած են քաղաքացիներու բազմութիւն ու լայնատարած հողատիրութեանը և գիւղացիին հողազրկութեանը : Օրէնքին տառը շահագործուելով, ամէն միջոց գործ դրուած է, որպէսզի հողազուրկ երկ-

րագործը հող չստանայ, սակաւահողը ունեցածէն ալ զրկուի, աշխատող դասակարգը դառնայ շահագործողին իրաւազուրկ ստրուկը և վերջ ի վերջոյ թափառական մուրացիկ : Ու այս ամէնը օրէնքի անուանով :

Օրէնսդիրը օրէնքի խմբագրութեան մէջ նպատակաւէտ է ընտրեւ որ՛չ միայն համայնասեփականութեան բարձուժը դարմանել՝ իւրաքանչիւր երկրագործի հողաբաժին տալով, վարելատիրութիւնը ապահովելով, այլ և նպատակ է դրած անհողութիւնը, ծուլութիւնը արգելելով՝ աշխատանքի ստիպել և մշակելի հողը անմշակ չթողուլ :

Օրէնքի 68րդ, 69րդ, 70րդ, 71րդ, 72րդ և 74րդ յօդուածները յատկապէս դրուած ու սահմանուած են մշակելի հողերը անմշակ թողելու առաջին առնելու համար :

Ալբ յօդուածները կը տրամադրեն որ ամէն մէկ վարելահողատէր, եթէ առանց բանաւոր պատճառի, առ առաւելն երեք տարի անմշակ թողու իր իրաւասութեան տակ գտնուող հողաբաժինը, այդ հողը կը դադրի վարելատիրոջ իրաւունքին տակ գտնուելէ և միւսահաղորդ բաժնու կ'ըլլայ, այսինքն կա՛մ վարելատէրը այդ իրաւունքը վերստին ձեռք բերելու կը ստիպուի և կամ՝ եթէ ինք կը հրաժարի օգտուելէ, աճուրդի հանուելով կը տրուի ուրիշի մը :

Ընդունելով որ էպէս և սկզբնաբար օրէնսդիրը կը հարկադրէ ամէն մէկ երկրագործի տալ որոշ չափով հողաբաժնի վարելատիրութեան իրաւունք, այդ իրաւունքը ունեցող ո՛ր և է անհատ եթէ ծուլանալով երեք տարի անընդհատ անմշակ թողու իր հողաբաժինը, իբրեւ պատիժ՝ զրկուելով հանդերձ այդ հողաբաժնի վարելատիրութեան իրաւունքէն, այնուամենայնիւ իրեն կ'առաջարկուի վերստին տիրանալ այդ իրաւունքին՝ վճարելով գնահատուած արժէքը :

Կը նշանակէ թէ օրէնսդիրը չի բաղձար որ երկրագործը զրկուի իր հողաբաժինէն, և եթէ կը պարտադրէ վերստին ձեռք բերել այդ իրաւունքը, միմիայն անոր համար է՝ որ ենթարկուելով որոշ նիւթական զոհողութեան, վերստին ստանալէ յետոյ վարելատիրութեան իրաւունքը, ստիպուի հրաժարիլ ծուլութենէ ու անմշակ չթողուլ հողը։ Եւ որպէսզի ծանր չլլայ պատիժը, աշխատանքի գործու այդ միջոցը, օրէնսդիրը չի թոյլատրեր նախկին վարելատիրոջ դէմ մրցում առաջ բերել, հողին արժէքը մրցումով բարձրացնել սալ, այլ միայն բաւականաչափ գնահատուած արժէքով։

Նախկին իրաւատիրոջ յամառութենէն, այսինքն օգտուելի չուզելէն յետոյ է միայն որ օրէնսդիրը կը թոյլատրէ նոյն հողը աճուրդի հանել, ու աճուրդով վերջնականապէս որոշուելիք արժէքով վտխանցել այդ իրաւունքը ուրիշին։

Օրէնսդիրը նկատի է ունեցեր որ երկրագործը, աշխատաւորը հաղուադէպ պարագայի տակ միայն անհոգ ու ծոյլ կ'ըլլայ, որ եթէ ան իր հողաբաժինը երկու երեք կամ աւելի տարիներով անմշակ կը թողու, պատճառն այն է որ յաճախ ստիպուած կ'ըլլայ կամ կ'ուսնեսայ իր կառնէն անկախ արգելքներ, ինչպէս հողին յոգնած ըլլալով հանգստանալու անհրաժեշտութիւնը, հեղեղի ենթարկուիլ, թշնամիի բանակին ձեռք գերի իյնալը, բնակավայրը թողելով հեռանալու հարկադրուիլ, և այլ համանման արգելքներ, որոնց դիմադրելու կամ գնահոնք յաղթահարելու ուժն ու հնարաւորութիւնը չի կրնար ունենալ. բնականաբար անարդար կ'ըլլայ, ուրեմն, զայն պատասխանատուութեան ենթարկել, զրկել իր իրաւունքէն. ուստի կը նախադրուշացնէ և վերոյիշեալ յօդուածներով միայնգամայն կը պարտադրէ՝ յարգել բանաւոր պատճառները ու չզրկել զայն իր իրաւունքէն։

Օրէնսդիրը մինչև այժմ աչքի առաջ է ունեցեր երկրագործին այն դրութիւնը, որով տնտեսական պատճառներէ դրդուած, ստիպուած կրկայ թողուլ բնակավայրը և պանդխտութեան դիմել. ուստի, վերոյիշեալ յօդուածներով վարելատիրոջ կը թոյլատրէ եթէ ո՛չ անձամբ, գէթ ուրիշի ձեռքով վարել, մշակել իր հողը և չզրկուիլ իր իրաւունքէն։

Այդ ուրիշի ձեռքով «վարել կարենալ տալու» օրէնքի տրամադրութենէն պէտք չէ հետեցնել թէ օրէնսդիրը աչքի առջ է ունեցեր նաև ոչ-երկրագործին, ոչ-աշխատաւորին վարելատէր դառնալու իրաւունքը։ Ո՛չ, այդ ենթադրութիւնը կը հակասէր օրէնքի ճիշդ յօդուածի մեր յիշատակած բացարձակ տրամադրութեան ու ընդհանուր ոգիին։ Անիկա հետեւանք է միայն երկրագործի պանդխտելու հարկադրիչ պայմաններու գոյութեանն, ու ֆիզիքական, տարիքի և այլ պատճառներով անոր ու անոր ժառանգին անձամբ կարենալ մշակելու անհնարաւորութեան պարագաները կանխատեսուելուն։

Օրէնսդիրը կանխատեսեր է որ ո՛ր և է երկրագործ առանց պաշտօնէի՝ առազի մեմուրիի գիտութեան, առանց անոր կողմէ հողաբաժին յատկացուած ըլլալու, երեսի վրայ, անտէր ու անմշակ թողուած ո՛ր և է հողաբաժին մը տասը տարի անընդհատ ու առանց վէճի վարելէ ու մշակելէ ետք՝ կրնայ անոր մշակումը չարուսակել։

Այսպիսի պարագայի տակ օրէնսդիրը չի բաղձար ձեւակերպութիւններու պատճառով երկրագործը դրժուարութիւններու ենթարկել ու անոր ըսել. — «Որովհետև առանց իմ գիտութեանս գործ դրած ես աշխատանքը ու վարելատիրութիւնդ, կ'արգիլեմ չարուսակելու այդ աշխատանքը ու իրաւունքդ գործ դնել։»

Ընդհակառակը, օրէնսդիրը չուզեր զոհել նպատակը

ձեւին, և տասը տարիներու անընդհատ ու անվեհափառ աշխատանքը բաւական կը համարէ ձեռնարկող հաստատելու մշակողին վարելատիրութեան իրաւունքը, և կը պատուիրէ ձեռք տալ անոր քափու սեղանին:

Պէտք է ուշադիր ըլլալ անվեհափառ պայմանին: Որովհետեւ, օրէնսդիրը չի փափաքիր որ իր ընդունած և պարտադրած տասը տարուան սկզբունքը շահագործուելով ու խեղաթիւրուելով՝ պատրուակ համարուի ուրիշը, հողաբաժնի իրաւունք ունեցող երկրագործը զրկելու իր իրաւունքէն, ապրելու միջոցէն:

Օրէնսդիրը կը նախատեսէ թէ կարող են պատահիլ ուրիշի իրաւունքի ձեռնմխութիւններ, ոտնձգութիւններ, բռնի գրաւումներ, ինչպէս նաեւ բնակավայրը թողելով հեռացած ըլլալու բանաւոր պատճառներ, տարիքի ու այլ արգելքներ՝ որոնք վէճի առարկայ են եղած, չէին կրնար արդարացնել տասը տարիի վայելատիրութիւնը, ուստի օրէնսդիրը անվեհափառ պայմանը դնելով՝ կանխահոգութեամբ արգելք կ'ըլլայ ամէն տեսակ զեղծումներու և իր նպատակէն չեղել տուող անարդարութիւններու դէմ:

Ուշադիր պէտք է ըլլալ մանաւանդ Դժող. յօդուածի Ծագած օլ առաջի մանկուլ օլմուս իւլէն, «մինչդեռ այն հողաբաժինը մանկուլ էր եղած» բացատրութեան:

Եթէ այս բացատրութիւնն ու յօդուածը աչքի առաջ ունենալով հանդերձ՝ նկատենք նախընթաց Արա. գիի Միւրիյէնի Գաւիւլարը՝ գլխին պատկանող յօդուածները, որուն կը պատկանի նաեւ այս Դժող. յօդուածը, ակնհայտ կը տեսնուի օրէնսդիրն ոգին ու այս յօդուածին բովանդակութեան խկակաւ իմաստը, — ա՛յն՝ որ տասը տարի անընդհատ ու անվեճ կերպով հողաբաժին մը վարած ու մշակած ըլլալու պատճառով հազար գարաւի իրաւունքը, այդ հազար գարաւի տիրոջ այդ

պատճառով վարելատիրութեան իրաւունքը առաջի մեծուրի կողմէ ճանչցուելն ու ընդունուելը, այդ հողաբաժնին համար անոր ձեռք թափու տրուելու պարտադրութիւնը պայմանաւորուած է նոյն հողի արդէն մտնիլու, միւստախազը քափու եղած ըլլալուն հետ, այսինքն նախկին վարելատիրոջ իրաւունքը օրինական պատճառներով դադրած ըլլալով հանդերձ՝ դեռ եւս օրինական կարգով վարելատիրութեան իրաւունքը ուրիշին փոխանցուած, յանձնուած չըլլալուն հետ:

Բնական է հետեցնել որեւմէն որ՝ եթէ հողաբաժին մը արդէն մահլիւլ եղած չէր կամ անոր մահլիւլ նկատելը օրինական չէր, ու վէճի առարկայ էր եղած, այդպիսի հողաբաժնի համար տասը տարուան մշակութիւնը հանդէպ պաշտօնէի չի կրնար պատրուակ և պատճառ ըլլալ հազար գարաւի, չի կրնար արդարացնել այդ տասը տարուան անարդար գրաւումն ու տիրապետութիւնը:

Տասը տարուան ժամանցի համար կայ ուրիշ յօդուած մը:

Յօդ. 20րդ. — Անշախտաւորութեան, խեղագարութեան, բռնատիրական ուժի, հեռաւոր վայր (միւստէթի սէֆէր պա՛յիտ) գտնուելու նման յարգելի ու օրինական արգելադրութ պատճառներէն մէկը մինչեւ չապացուցուի՝ տասը տարի առանց վէճի վարելատիրութեամբ քափու ունեցող հողերի վերաբերեալ դատերը չեն լսուիր: Այդ կարգի յարգելի արգելադրութ պատճառներու վերացուած ըլլալու թուականէն մինչեւ տասը տարի հողի վերաբերեալ դատեր կը լսուին: Եթէ որ տասը տարին անցնի՝ այլեւս չեն լսուիր:

Օրէնքի այս յօդուածը, սակայն, Դժող. յօդուածի կրկնութիւնը չէ՛:

Մինչդեռ Դժող. յօդուածը, մանկուլ եղած հողե-

բուն պատկանելով հանդերձ տասը տարի առանց վէճի վարելատիրոջն թափու տրուած թէ չը տրուած ըլլալը պարտադիր համարուած չէ. այս 20րդ. յօդուածի մէջ, ընդհակառակը, դատի անընկի ըլլալը ընդունել և վճռելու համար ո՛չ միայն դատ բողոքի կողմէ՝ յարգելի ու արգելափոխ պատճառներու բացակայութիւնն է պայմանաւորուած՝ այլ և այն, որ տասը տարի առանց վէճի վարուցանուած հողի համար վարելատիրոջ անունով թափու տրուած լինելը:

78րդ. յօդուածի ուժով՝ հողարածի վարելատէրը տասը տարի անվէճ մշակած ըլլալը հանդէպ պաշտօնէին, այսինքն հանդէպ արագի մեմուրիին է կը պաշտպանէ իսկ 20րդ. յօդուածով՝ այդ պաշտպանութիւնը հանդէպ անհատի, այսինքն հանդէպ մէկ ուրիշ վարելատէրութեան իրաւունքը ունեցած ըլլալու պահանջով ներկայացողին է:

78րդ. յօդուածի կանխատեսած պարագային դատ բացողը կամ դատը պաշտպանողը՝ պատշոնեան պէտք է ըլլայ, իսկ 20րդ. յօդուածի նախատեսութիւնը միմիայն անհատներու միջև բացուած դատերու համար է:

Առաջին պարագային՝ վարելատէրը տասը տարի ժամանցով պաշտպանուելով, կիթէ վարելատէրը թափու իսկ չունենայ, պաշտօնեան չէ կարող ըսել՝ թէ» դուն թափու չունիս, դուն չես կարող պաշտպանուել ժամանցի իրաւունքով, քեզ համար տասը տարուան անընդհատ և անվէճ մշակութիւնը չի կրնար վարելատիրութեան իրաւունք դառնալ և ինձ ստիպել որ այժմ ձանձնալով քու վարելատիրութիւնը քեզի ձրի թափու տամ»: Իսկ երկրորդ պարագային, որովհետեւ հարցը անհատի հետ է, անհատը անհատի դէմ ժամանցով՝ տասը տարի անվէճ մշակութեամբ պաշտպանուել կարենալու համար վէճի առարկայ եղող վարելահողի համար

արդէն քափու սէնէի, վաւերաթուղթը ունենալու է: Առանց այդ վաւերաթուղթը ունենալու, տասը տարի ժամանցի պաշտպանութիւնը չի կրնար ըլլալ:

Միայն թէ, որովհետեւ մեր երկրին մէջ բացառութիւններ չեն որ ապօրէն ու անարդար ո՛ր և է միջոցով մարդիկ թափուներ ձեռք բերեն այնպիսի հողերու համար՝ որոնք իրենց իսկական վարելատէրը ունին, բայց իսկական վարելատէրը կամ անշարժաւոր, կամ խելագար է եղեր կամ հեռուոր տեղ կ գտնուի ու չէ կարողացեր իր վարելատիրական իրաւունքը իր ժամանակին պաշտպանել, և կամ այնպիսի բնի գրաւում է տեղի ունեցած՝ որուն դէմ կանգնիլ ո՛չ միայն օրէնքի պաշտպանութիւնը չէր կրնար երաշխաւորել, այլ և կեանքի և գոյքի վտանգ ալ կը սպառնար, օրէնսդիրը այդ բոլորը կանխատեսելով, ապօրէն ու անարդար կերպով ձեռք բերուած քափուի գոյութիւնը բաւական չի համարիր ժամանցով պաշտպանուելու և վարելատիրութեան իրաւունքէն զրկուող կողմին հնարաւորութիւն կուտայ ապացուցանելու՝ թէ այդ թափուն ինչ պարագաներու տակ է ձեռք բերուած թէ ինչ հանգամանքներու բերմամբ չէ կարողացած մինչև այն աստիճան ոտնակոխուած իրաւունքը պաշտպանել:

Կեանքի իրականութիւնը ու օրէնքի մեր բացատրած ոգին և իմաստը համեմատութեան ղենով՝ դժւար չէ համոզուել և ընդունիլ մեր եղբայրացութիւնները թէ՛ Օրէնքը գործադրուած է եղեր ո՛չ թէ իրաւունքի պաշտպանութեան համար՝ այլ շահագութեամբ ղեղծումը, չարաշահութիւնը, բռնութիւնը, յափշտակութիւնը իբր մաքրագործ իրաւունք ներկայացնելու, նուիրագործելու միջոց: Հակառակ այսքան ակներև տրամադրութիւններու՝ պաշտօնէութեան տգիտութեան ու անբարեխղճութեան շնորհիւ շահագործուեցան, չարաշահուեցան, ղեղծումներու ենթարկուեցան, խեղաթիւրուեցան օրէնքի այս տրամադրութիւններն ու ոգին:

Գործադրութեան մէջ գտնուող հողային օրէնքը հրատարակուած է 1274 թուականին :

Մեր բացատրած ընդհանուր ղեկավար սկզբունքին վրայ հիմնուած այդ օրէնքին գործադրութիւնը թէև յանձնուած է եղեր արագի մեմուրի ըսուած յատուկ պաշտօնէութեան , թէև այդ պաշտօնեաները իրենց գործողութեան մէջ ազատ չլլալով՝ ենթարկուած են եղեր և դեռ ևս ենթարկուած են մեծիսի իտարեկներու (վարչական, ժողով) վալիներու միւթէսարըֆներու, գայմազամներու տէֆթէրտար և մալ միւտիրիներու , նահիյէ միւտիրիներու հսկողութեանը , բայց այդ հսկողութիւնը անուանական է եղեր , որովհետև նախ՝ որ ասոնց հսկողութիւն ըսուածը վարչական (Բտարէ մէճլիսը) ժողովներու մէջ , իբրև անդամ այդ ժողովներուն , միայն առուծախի բազմութիւնը լսելուն վրայ կը կայանայ , երկրորդ որ անոնք նոյնքան հասկացողութիւն են ունեցեր օրէնքի ոգին նկատմամբ՝ որքան Արագի Մեմուրիները , երրորդ՝ որ «**հսկողութեան**» գաղափարը տարրեր իմաստ ու նպատակ է ունեցած անոնց քով :

Ասկէ զատ , Օրէնքի հրատարակութեան յիշեալ թուականէն առաջ , հողային պաշտօնէութեան իրաւասութիւնները վայելած են եղեր քիմարի, զուամէքի տէրերը , միւլթեղիմներն ու մուհսիլները :

Արդ , ուշադիր պէտք է ըլլալ՝ որ այդ անունները կրող տարրերը , մանաւանդ թիմարի ու զուամէթի տէրերը աւատականութեան նախնական ծագման առպարէզն եղող զինուորականութեան որոշ արտօնատէրերն էին՝ որոնք աւելցնելով իրենց վրայ պէյք իւլ մալի ներկայացուցիչ ըլլալու հեղինակութիւնը , շատ բնականօրէն

ու հողերանօրէն գործ կը դնէին իրենց գիրքն ու հեղինակութիւնը՝ օրէնքի անունով վաւերացնելու և ընդարձակելու համար իրենց տիրապետութեան սահմանները :

Այդ պատճառով է որ յետագայ օրէնադրութիւնը , օրէնքի յատուկ յօդուածով արգիլած է հողային պաշտօնէին իր ու իր ազգականներու օգտին ո՛ր է է հողային գործողութիւն կատարել , բայց ի հարկէ , արգելքը թղթի վրայ միայն մեռեալ տառ մնացած է :

Շնորհիւ այդ թիմարի, զուամէթի տէրերուն , միւլթեղիմներուն ու մուհսիլներուն և ասոնց ժառանգները եղող հողային պաշտօնեաներուն , շնորհիւ և օրէնքի այն թերութեանը՝ որ յատուկ յօդուածով բացորոշապէս չէր հրամայած աւատականութեան ազդեցութեան տակ եղող ընդարձակածաւալ հողերը գիւղացիութեան , հողազուրկներուն ու սակաւահողերուն բաժնել ըստ համեմատական բաշխման , Օրէնքը չի ծառայեց երբե՛ք իր նպատակին , այլ ընդհակառակը՝ ոչ միայն ընդարձակածաւալ հողեր , երբեմն ամբողջ գիւղեր ու գաւառակներ աւատականութեան շահագործմանը ենթարկուեցան , այլև օրէնքի մէջ ներմուծուած «**պէյք պիլ վեմա**» վարկատիրութեան ժամանակաւոր վաճառուծի և սահմաններու մասին եղած արամադրութիւնները եղան նոր ու լայն բացուած դռներ զեղծումները բաղմապատկելու և յափշտակութիւնները օրէնքի անունով և դատարաններէն վաւերացնել տալու համար :

Օրէնքի 47 ըդ . յօդուածը կ'ըսէ . — «**Մ.ս.քան և զօնիւմ** և չափ ըսելով ծախուած հողին համար թէ՛ տէնիւմը և թէ՛ չափը ընդունելի կը համարուի , բայց եթէ սահմանները նշանակուած ու ցոյց տրուելով ծախուած հողին համար տէնիւմն ու չափը յիշուած ըլլան թէ՛ ո՛չ , տէնիւմի ու չափի նշանակութիւն չի՛ տրուելով՝ միայն սահմանները վաւերական և ընդունելի են :»

Օրէնքին 115 ըդ . յօդուածը բացարձակապէս կ'ար-

գիլէ պարտք ունեցող ո՛ր է վարելատիրոջ հողաբաժինը պահանջատիրոջ կողմէն գրաւուիլը կամ պահանջատիրոջ պահանջի գանձման համար ծախուիլը :

Օրէնքին 116-րդ . յօդուածով արգիլուած է նաև հողաբաժինը պարտքի փոխարէն գրաւ դնելը . բայց կ'արտօնուի Քէրադը պիլ վէճաւ ընել . այսինքն . ինչպէս յիշեցինք , պարտքի փոխարէն . ժամանակաւորապէս , պայմանադրապէս ծախել : Այդ պայմանը կը կայանայ անոր մէջ , որ պարտականը երբ կարենայ վճարել իր պարտքը , իրաւունք ունենայ նոյն ծախուած հողը ետ ստանալ :

Աչքի առաջ ունենալով օրէնքի ընդհանուր ոգին՝ այն է դարմանել համայնասեփականութեան բարձումը և ամէն մէկ երկրագործի հողաբաժին յատկացնելով վաւելատիրութեան իրաւունք տալ , ընդարձակ հողատիրութիւնը արգիլել . աչքի առաջ ունենալով՝ որ աշօնիւմի ու չափի մասին հասարակութեան գիտակցութիւնը այս երկրին մէջ ստոր աստիճաններու վրայ է գտնուել , — կասկած չի կայ թէ օրէնսդրին կողմէ սահմաններու նախապատուութիւն տալու նպատակն է եղած՝ արգիլել աւատականութեան , հարստահարիչ տարրերու անուանական տէճնիւմներով ու չափերով իրենց արապետութեան սահմանները ընդարձակելու հնարաւորութիւնը :

Աչքի առաջ ունենալով՝ թէ թուրքիոյ երկրագործ ժողովրդի անտեսական անել ու քայքայուած վիճակը գոյութիւն ունէր և թանգրիմաթի ժամանակ , որ հողային արդ օրէնսդրութիւնը կատարուել է նոյն վիճակին դարման տանելու համար . աչքի առաջ ունենալով՝ որ օրէնսդիրը նկատած է նաև թէ ճնշուած , անտեսապէս քամուած երկրագործին միայն հողաբաժին սահմանելը բաւական չէ , այլ և անհրաժեշտ է միջոցներ տալ անոր այդ հողաբաժինները մշակելու , մշակութիւնը զարգացնելու . նկատի առնելով նաև թէ աժան քրէտիներու , փոխադարձ օգնութեան ընկերութիւններու և պանքա-

ներու չգոյութեան պատճառով երկրագործը չի կրնար ինք . իրեն միջոցներ ու դիւրութիւններ ստեղծել . — աւստի կասկած չի կայ որ օրէնսդիրը արգիլելով հանդերձ պարտքի փոխարէն հողը գրաւ դնելն ու ծախելը , արտօնած է պէշը պիլ վէճայի պայմանադրական ժամանակաւոր վաճառումը , որպէսզի երկրագործը կարենայ փոխառութիւններով իր երկրագործութիւնը զարգացնել , որպէսզի զարգացումով , ստանալիք աճող արդիւնքով թէ երկրագործի անտեսական վիճակը բարելաւուի և թէ պարտքը վճարելով՝ հողը ետ ստանայ , կամ աւելի ճիշտ՝ վարելատիրութեան իրաւունքի պաշտօնական արձանագրութիւնը կարենայ վերստին փոխանցել իր անուան :

Աւելի ճիշտը ըսի , որովհետև եթէ աւերեւոյթ տարբերութիւն չերէիր գրաւի և պէշը պիլ վիճայի միջև , քանի որ երկու պարագային ալ՝ պարտականը պայմանաժամին պարտքը վճարելով գրաւը կամ ծախուածը կրնայ ետ ստանալ , բայց իրականութեան , օրէնսդրի բմբռնողութեան մէջ մեծ տարբերութիւն ունի ան :

Տարբերութիւնը անոր մէջ է՝ որ գրաւ դնելու պարագային , վարելատէրը պարտաւորուած պիտի բլար գրաւ դրուած հողը յանձնել պարտապահանջին՝ գրաւ ստացողին , պիտի պարտաւորուէր գրաւ դրուած հողէն օգտուելու հնարաւորութենէն զրկուիլ , իսկ պէշը պիլ վէճայով , երկրագործը կ'ազատի այդ դժբաղդութենէն կը շարունակէ ինք մշակել ու օգտուիլ իր հողաբաժին , ուստի և ծառայել օրէնսդրի նպատակին , որովհետև օրէնքը պէշը պիլ վէճայով չի պարտաւորացնէր փոխատուին յանձնել ժամանակաւոր ծախուած հողը :

Դժբաղդաբար կեանքը տրամադծօրէն հակառակ արդիւնք տուաւ . օրէնքի տրամադրութիւնները ամբողջովին զեղծման երթարկուեցան և ստեղծուեցան անթիւ ու անհամար սահմանային վէճեր :

Օրինակ . — Ուժեղ աւատական Մուսա պէկը , աչ-

բաժնի Մուսթաֆա աղան և սալաֆի Մարտիրոս աղան՝ սահմանակից են թոյլ ու անպաշտպան երկրագործ Սահմէտին կամ Սըլօյին և կամ Յակոբին, և այս վերջինների հողաբաժնին չորրորդ կողմն ալ դետակ մին է։ Այդ հողաբաժինը երեսուն տէօնիւմ տարածութիւն ունի, որը շատ կը տեսնայ Յակոբին, կամ Սահմէտին, կամ Սըլօյին համար իր սահմանակից Մուսա պէկը, կամ Մո սթաֆա և կամ Մարտիրոս աղան։ Ասոնք հետզհետէ իրենց սահմանները առաջ կը քշեն դէպի այն հողաբաժինէն ներս, և հողաբաժնի տարածութիւնը հետզհետէ կը սեղմուի, երեսուն տէօնիւմը հետզհետէ կը դառնայ 20, 15, 10 տէօնիւմ, առանց սահմանները փոխուելու։ Ինչքան կ'ուզէ զըրկուողը թող բողբէ, չէ՞ որ սահմանները միեւնոյն են, անփոփոխ կը մնան, դատաւորը հանդարտ սրտով կը վճռէ ինպատոյ յափշտակողին, օրէնքի անուսով կը վաւերացնէ յափշտակութիւնը՝ եթէ երբէք զրկուողը, հարստանալուով քաջութիւն և հնարաւորութիւն ունեցած է արդէն դատարան դիմելու։

Երկրագործը շրջապատող պայմաններու շնորհիւ, ոչ թէ իր երկրագործութիւնը զարգացնելու՝ այլ իր մերկութիւնը կտոր մի քուրջով ծածկելու, սոյի ճիրաններէն կտոր մի ու հոցով աղատելու, աւատականի, աշրաֆի, պէկի ու աղայի բազմատեսակ պահանջներուն գոհացում տալու, մէկ քանի անգամներ վճարուած ու անդադար լսելու տուրքը դարձեալ վճարելով՝ թանկիւտարի կեղեքումներէն ճողոպրելու համար ստիպուած է դիմել գիւղի և քաղաքի սալաֆտարին, փողատէրին կամ վախառուին ու անկէ փոխառութիւն խնդրել։

Սալաֆտարը կամ փողատէրը գիտէ ամէն բան, գրամ չունիմ ըսելով ճազ կ'ընէ և վերջի վերջոյ որպէսթէ խաբիւ համար, գութ ունենալուն համար՝ կը համաձայնի չնչին գումար մը փոխատուութիւն ընել, պայմանով սակայն որ 50 զրուշ փոխատուութեան փոխարէն 500 զրուշ արժող

հողաբաժինը պէյը պիլ վեֆայով ծախուի իրեն մէկ տարուան պայմանաժամով։ Աւելցուցէք ասոնց զրուտը պաճեալին, որ կը գործէ սալաֆտարին ուղղութեամբ աւելի լայն չափերով և առանձնաշնորհալ իրաւունքներով։

Տարին կը լրանայ, Պարտականը ո՞ր տեղէն պիտի վճարէ պարտքը։ Երեւոյնք ո՛չ մերկութիւն է կրցիւր ծածկել, ո՛չ յաջորդող սովի սպառնալիքներէն ազատիլ, ո՛չ պէկին, աղային, չէյսին պահանջներէն պրծիլ, ո՛չ ալ հարկահաւաքէն։

Սալաֆտարը, պանքան չա՛տ լաւ գիտեն այդ ամէնը. և ահա ամբողջովին կը տիրանան հողին և դեռ պահանջատէր ալ կը մնան պայմանաժամի անցած օրերուն բարդուած ու չի վճարուած տոկոսներուն համար։

Ուժեղը, աւատականը, աշրաֆը աչք ունին թոյլին և ճշուածին հողաբաժնին. անոնցմէ մէկն ու մէկը կը հրամայէ իր մարդոց երթալ բռնի վարել ու տիրանալ այդ հողաբաժնին։ Այդ յափշտակութիւնը օրինակացնելու համար՝ գիւղի իսքիւսը մեկիսին յափշտակողի անուանը հազար զարաւի օտաւաճեցնումէ մը կուտայ — պաշտօնական վկայութեամբ. — այդ թուղթը կը ներկայացնուի բաւու քաղաքին. հողային պաշտօնեային —, և ահա անմիջապէս մատերը կը թքոտուին, իսկական վարելատիրոջ անունը կը ջնջուի և կ'արձանագրուի յափշտակիչի վարելատիրութեան յերկրուած իրաւունքը, և կը ստացուի բաւու սեկեթի յափշտակիչի անունով։

Եթէ անիրաւուածը քաջութիւն և հնարաւորութիւն աւելցուցաւ դիմել դատարան, յափշտակողը ձեռքը թափու սէնէտի ունի՞ թէ ո՛չ, ունեցածն ալ խարդախուած է թէ ո՛չ, այդ էական ինդիք չի կրնար լինել. յափշտակողը կը յայտարարէ որ աւելի քան տասը տարիէ ի վեր առանց վէճի վարուցանիւր է այդ հողը, հետեւաբար հազար զարաւը սաղիք է եղած, դատարանը կը պահանջէ ապացուցանել ու պատրաստի վկաները կուգան

վկայելու։ Դատարանը խզճի հանդարտութեամբ կը վճռէ ի նպաստ յափշտակողին և յափշտակութիւնք կը վաւերացուի օրէնքի անուանով։

Ո՛ր է է գիւղի ժողովուրդի մէկ յասը, մէկ քանի անհատը, երբեմն ամբողջ գիւղը չկրնալով դիմանալ ալան թալանին, հարստահարութիւններուն, սպանութիւններուն և հալածանքներուն, ստիպուել են փախչիլ հեռանալ գիւղէն, գաւառէն և ապաստանիլ կամ թափառիլ օտար աշխարհներ։ օրէնքը կ'որոշէ անոնց հողարածիւնները մահիւր, միւսթանագգը թափու և կատել, բայց այդ փախուստը, տարագրութիւնը պատրաստողները՝ աւաւական, աւրաճ, հողային պատգոհեայ, ինքիյար մէնջիսի անմիջապէս մահիւր նկատելով, չատ անգամ օրէնքի գծած միւլգայիսի, ածուրդի ձեւականութիւններն անգամ չյարգելով, վաճառուծի և գնուծի գործողութիւնը կը կատարեն ու քափու սէնէսիները կը արուին այդ յափշտակիչներուն անունով։

Տեղական կառավարութիւնը՝ — որուն նկարագիրը յիշատակուած ու բնորոշուած էր յարուածօրէն մեր ամփոփած Բաղէյի Նահանգապետի Տեղեկագրի մէջ, — երբեմն, գուցէ և յաճախ նաև կեդրոնական կառավարութիւնը հովանաւորեր, քաջալերեր են այդ բոլոր զեղծումները, հարստահարութիւնները և յափշտակութիւնները, ու թաւական չը համարելով այդ ամէնը, պակասը լրացուցեր են ուրիշ ծրագրով մը։ — Փախուստ տուած կամ ոչ, հարստահարուած վարեւաթերերու հողարածիւններուն վրայ՝ իբրև մեղիւր, իբրև խալի առագիբերէր նստեցուցեր, տեղաւորեր են օտար գաղթականներ։

Այժմ Սահմանադրութեան վերայայտարարութենէն քաջալերուած, բռնապետութեան տապալումէն յուսադրուած, այդ բոլոր զրկուածները, անիրաւուածները, հողազուրկները կը պահանջեն սրբարութիւն, օրէնքի գործադրութիւն, յափշտակուածներու վերադարձում։

Եւ ատոնց թիւը կը հասնի հարիւրաւորներու, հազարաւորներու։

Ի՞նչ կը պատասխանուի...։

Ամենալաւ պարագային. — Դեմեյէ՛ք դատարան։

Բայց ո՞ր դատարանը և ի՞նչպէս։

Դատարանի դիմում տեղի կ'ունենայ անհատական, մասնակի զրկանքներու և անիրաւութիւններու համար։

Դատարանի դիմում կ'ըլլայ օրէնքը ըմբռնուած, գործադրուած տեղերը։

Դատարանի դիմում կ'ըլլայ այն տեղ՝ ուր անոնք արդարութեան և օրէնագրութեան արժանիքները իրենց վրայ կեդրոնացուցած տարրերով են կազմուած։

Մեր նկարագրած փիճակը, զրկումները, յափշտակութիւնները, ապօրինութիւնները և զեղծումները մասնակի չեն, անհատական չեն այլ մասսայական, պաշտօնէութեան ու կառավարութեան գործակցութեամբ, և վարչական ճանապարհով։

Այսպիսի մասսայական, պաշտօնական, բացառիկ, ընդհանրացած անարդարութիւնները և յափշտակութիւնները դատարաններով չեն դարմանուիր ու մճուիր։

Զրկումի ու հարստահարութեան պետական սխալէմը դատարաններուն չեն յանձնուիր, Պետութեան փոխարէն, պաշտօնէի տեղ անհատները դատարան չեն կանչուիր։

Պետական վարչական ապօրէն ու անարդար սխալէմները դարձեալ Պետական ու վարչական ճանապարհով կը փոխուին ու կը սրբագրուին, կը դարմանուին։

Անհատ յափշտակիչները Պետութեան գործիքներն ու անկէ օգտուողներն են եղած։

Սխալմի փոփոխութեան, սրբագրութեան, դարմանումի պարագային՝ այդ զերծիք, օգտուող անհատները այդ սրբագրութենէն, դարմանումէն առաջ գալիք ու եկած հաշիւներն Պետութեան վարչական Մարմիններու

հետտեսնելու պարտաւոր են : Այդ հաշիւը գրկուողի հետ չի տեսնուիր :

Ո՛չ գրկուողները հնարաւորութիւն ունին դատաւրան դիմելով տարինէր կարենալ թափառելու համար ալ ապրուստի . անունդի միջոց գտնելու , և ո՛չ ալ դատաւրաններ կը գտնուին ձեռնհաս ու բաւարար :

Եւ եթէ դատարաններ գտնուին անգամ , այդ իրաւագուրկները , հնարաւորութիւն չեն կարող ունենալ իրենց իրաւունքը պաշտպանել պաշտօնական ու անպաշտօն այնքան ուժեղ ու աղղկեցիկ հարստահարիչներու , յափշտակիչներու դէմ :

Ինչո՞վ պիտի ապացուցանէ իրաւագուրկը իր գէժ կատարուած իրաւադրկութիւնը , յափշտակութիւնը :

Թափու սէնէտիո՞վ . — բայց յափշտակիչն ունի իւր ձեռքը պատրաստ թափու սէնէտի :

Պաշտօնական արձանագրութիւններո՞վ . — բայց այն տեղ կամ հագգը գարարի , մահիւլի , կամ ո՛ր և է կերպով մուստահագգը թափու եղած , ծախուած լինելու արձանագրութիւնը միայն պիտի գտնուի , և այդ բոլորը իբրեւ ԵԷԷի ԵԱՎԱ , յափշտակիչները ապացուցանելու պիտի հրաւիրուին , ու անոնք շատ հեշտութեամբ՝ թէ վկայներով , թէ ԵԱԽԱԵԷԷ ԼՈՒՄԻՆԵՐՈՎ , թէ արձանագրութիւններով կ'ապացուցանեն , թէ և այդ բոլոր վկայութիւններն ու ապացոյցները սուտ ու կեղծ են :

Ո՞վ պիտի դուրս բերէ կեղծիքն ու սուտը , պաշտօնէի , թափու քեաթիպի , իխթիյար մէճլիսի կեղծիքն ու սուտը , զեղծումը : Չէ՞ որ ատոնք բոլորն ալ միւսնոյն մեղսակից տարրերն են , չէ՞ որ անոնք գործեր էին Նահանգային , Կեդրոնական Փաւառային իշխանութիւններու հաճութեամբն ու քաջաբերութեամբը , ատոնցմէ ո՞րը պիտի յանդգնի սուտն ու կեղծիքը խոստովանելու , զեղծումի , իրաւունքի յայտնութեան նպաստելու :

— Պարզ է որ ո՛չ մէկը :

Սահմանադրական Կառավարութեան համար յայտնի են բռնապետական Համիտեան րէժիմի քաղաքականութիւնն ու ոճիրները :

Սահմանադրական Կառավարութիւնն է՝ որ ամէնէն առաջ պարտականութիւն պիտի զգայ մեր թուած զեղծումներու և անոնց հեղինակներու մասին քննութիւն կատարելով պատասխանատուութեան ենթարկել հեղինակները :

Եթէ սահմանադրական Կառավարութիւնը ինք լրջօրէն ձեռք կ'առնէ Համիտեան րէժիմի այդ զեղծումներն ու իրաւագրկող ոճիրները , անպայման պատասխանատուութեան կ'ենթարկէ մեղապարտ պաշտօնեաները ու մարմինները , անոնց դատապարտութեան , յանցանքի հիմքերէն մէկը կը լինի մեր մասնանշած կեղծիքներն ու զեղծումները , — այդ ժամանակ տարակոյտ չկայ , դատաւրանները ստիպուած կ'լլան վաւերական չընդունիլ արձանագրութիւններն ու անոնց վրալ հիմնուած թափու սէնէտիները , ստիպուած կ'լլան զեղծարարներու դատապարտութեան առարկայ եղած խարդախութիւններու , զեղծումներու վկայութիւնները մերժել , ստիպուած կ'լլան այդ դատապարտութիւններուն իսկ վրայ հիմնուելով՝ իրաւադրկեալներու իրաւունքը ապացուցուած ընդունիլ և ըստ այնմ վճռել :

Կեդրոնական Կառավարութիւնը մինչև որ չորոշէ այդ պարտականութեան իրաւործումը և չիրադրուէ , ո՛չ մէկ դատարան , պաշտօնէութիւն , ո՛չ մէկ տարր չպիտի հաւատայ Սահմանադրական Կառավարութեան դէպի այդ կարգի խնդիրներ ունեցած հայեացքի ու քաղաքականութեան նախորդէն տարբերուելուն :

Այնու ամենայնիւ , եթէ այդ տեղի ունենայ իսկ , ատով չի լուծուիր ընդհանուր հարցը , որովհետև Պետութեան վերակազմութեան հետ հողային հարցի և օրէնքի ամբողջութեամբ ունեցած յարաբերութեան և ըմբռնումի տեսակէտով՝ բռնի և կեղծ մահիւլներէն առաջ եկած

իրաւազրկութիւնները ընդհանուր հարցի մէկ մասը միայն կը կազմեն:

Հարցի այս մասի լուծման անհրաժեշտութիւնը հրաժայողական ըլլալով հանդերձ, ամբողջ հարցին էութեան լուծումը ևս նոյնքան հրամայողական է:

Մեր պատկերացումը ընդհանուր վիճակի վրայ պէտք է աւելցնել ուրիշ շատ կարեւոր պարագայ մը, — իր էութեամբն իսկ երբեւ տառապանքներ հարց մը: Այդ այն է՝ որ աւատականութեան խոշոր, կարեւոր մասը կիսաթափառական աշխրէթային է:

Ժամանակակից ոչ մէկ քաղաքականութիւն չէ կարող մոռնալ ու դարգացում ստանալ թափառական աշխրէթային կեանքի մէջ:

Կիսաթափառականութիւնը գուցէ աւելի միասնակար ու վտանգաւոր է քան ամբողջ թափառաշրջիկութիւնը:

Աշխատանքի կեանքը, խաղաղ կեանքը նստակեացի հանգամանքով, մի տեղ հաստատելով միայն կարելի է:

Թափառական կամ կիսաթափառականը չի կրնար աշխատիլ ու խաղաղ ապրիլ: Արդ կեանքի էութիւնն իսկ անխաղաղութիւն է, անոր ամբողջ խտէալը գէնքն ու յափշտակութիւնը, ոճիրներն են:

Աշխրէթական կեանքի մէջ աշխրէթի անդամները անմիջապէս ենթակայ են ո՛չ թէ տիրող քաղաքական իշխանութեան՝ այլ Աշխրէթապետին, շէյխին:

Իշխանութեան մէջ իշխանութիւն եղող այս դրութիւնը կարող է վերնալ միւսնոյն աշխրէթներու անդամներուն հողաբաժիններ տալով, աշխատանքի ստիպելով և պետերէն կախուած տնտեսական ստրկութենէն ազատելով:

Այս պատճառով ալ հողային խնդիրը գերազանցապէս կապուած է նաև աշխրէթական կեանքի հետ:

Երկրին ընդհանուր և անտեսագիտական շահերը կը պահանջեն, ամբողջովին ջնջել թափառաշրջիկութիւնը,

աշխրէթութիւնը և մշտական բնակչութեան, երկրագործական աշխատանքի ստիպել զանոնք:

Պետութեան ղինւորական և ինքնապաշտպանութեան կենսական շահերը կը պահանջեն ապօրէն, անկիրթ, հակաղինւորական կարգերու՝ Համիտէայական ալայններու ջնջումը, և բոլոր Օսմանցիներու համար անխտիր ղինւորական պարտադիր ծառայութեան իրագործումը: Սահմանադրականութեան շահերը հրամայողաբար կը պահանջեն բռնապետութեան պատմական ու աւանդական նեցուկ, օտարի ու թշնամիի դործիք ըլլալու ընդունակ ու պատրաստ աւատականութեան իրականապէս ջնջումը:

Հողային օրէնքը կը պահանջէ ամէն մէկ երկրագործի համար հողաբաժնի յատկացումն ու խոշոր հողատիրութեան ջնջումը:

Օրէնքի, կարգի ու կանոնի յարգանքը սահմանադրական կառավարութենէն կը պահանջէ սրբազրեղ պետութեան ու կառավարութեան անունով բռնապետութեան չըջանին մէջ կատարուած զեղծումներն ու ոճիրները:

Այս բոլոր պահանջներու գործադրութիւնը, հողային օրէնքի ոգիին կիրառութիւնը ու այդ միջոցով հողային հարցի լուծումն է որ պիտի իրականացնեն և ապահովեն պետական վերակազմութիւնը, երկրի անտեսական դարգացումն ու սահմանադրականութիւնը:

Այս նպատակին հասնելու բնական հետեւողականութիւնն է.

- 1) Ջնջել Համիտիէի հակաղինւորական, անկարգ ալայները:
- 2) Բաժնել աշխրէթները իրենց աշխրէթապետներէն:
- 3) Աշխրէթի անդամներէն ամէն մէկին, ազատ հողերէ հողաբաժիններ յատկացնելով ստիպել զանոնք նստակեաց կեանքի ու աշխատանքի:
- 4) Աշխրէթապետները հեռայնել իրենց ազդեցութեան չըջաններէն և տանիլ մշտական բնակչութեան համար տեղաւորել հեռաւոր վայրեր, յատկացնել անոնց

աղատ հողերէ հողաբաժիններ և ստիպել սեփական աշխատանքով ապրիլ :

5) Մշտական բնակութիւն ունեցող հողադուր և սակաւահող երկրագործներուն տալ բաւարար չափով հողաբաժիններ :

6) Վարչական կարգով ջնջել ատօրէն կերպով սրբուած թափուները :

7) Եւ առնել ատօրէն կերպով տիրապետուած , յափշտակուած հողերը և ջնջել այդ ճանապարհով ստեղծուած խոշոր հողատիրութիւնները :

8) Մինչև որ բնիկ երկրագործին պէտքերուն բաւականութիւն չի տրուի , մինչև որ իսկական աղատ հողեր չգտնուին , չտեղաւորել ո՛ր և է տեղ գաղթական և արդէն տեղաւորուածներն ալ հեռացնելով տանիլ համատեղ զանոնք իսկական աղատ ու բաւարար չափով հող գտնուած վայրեր :

9) Շրջաբերականներով լուսարանել առ այժմ հազար գաւառի օրէնքի վերոյիշեալ 78-րդ , և 20րդ . յօդուածներու մեր վերև բացատրած իմաստը , արգիլել այդ յօդուածներին ցարդ խնդաթիւրուած կիրառութիւնը , պատասխանատուութեան ենթարկել խնդաթիւրուած իմաստով կիրարկող առաջի մեծուրիշները ինքիսիք , դատաւորները , մինչև որ կը փոխարինուին ուրիշ յօդուածներով՝ աւելի յստակ ու բացորոշ բովանդակութեամբ , և հնարաւոր ըլլայ վերջնականապէս ապահովել օրէնքի ոգին համապատասխան գործող դրութիւնը :

10) Ջնջել սահմաններու նախապատուութեան օրէնքի տրամադրութիւնը , հողաբաժիններու համար հիմք ընդունել տէճնիւմն ու չափը , պարտադրել որ մէն մի հողաբաժնի թափուին կցուի նոյն հողաբաժնի վայրերն ու չափերը , սահմանները ճշտութեամբ ցոյց տուող յատկագիրով :

11) Բացառիկ միջոցներ ձեռք առնել սալափտարներու դէմ՝ ինչպէս թանդիմաթի ժամանակ , և ջնջել անոնց բոլոր մուրհակներն ու պահանջները , եւ առնուով անոնց բոլոր դրամականները :

12) Ջնջել գոյութիւն ունեցող գրասր պանքաութիւնը՝ իրր աւելի ուժեղ սալափտարութեան կազմակերպուած հիմնարկութիւն :

Մենք վերջացուցինք

Մենք մասնանշեցինք իրական ցաւը , վէրքը , ամբողջ իրականութիւնը՝ որ այս դժբաղդ երկրի մի մասին , Օսմանեան Միութիւնը կազմող Ազգութիւններէն միայն մէկնումէկին յատուկ չէ :

Ժիշտ է , որ գլխաւորաբար Համիտեան չըջանի մէջ , մանաւանդ վերջի տասն և հինգ տարիների ընթացքին Հայը , Հայ գիւղացին օրէնքի հովանաւորութենէն զրկուեցաւ , բնաջնջման քաղաքականութիւնը ամէնէն աւելի շեշտուեցաւ հողային խնդիրներու մէջ , ամէնէն աւելի Հայ գիւղացին տեղահան ու հողազուրկ եղաւ , բայց նուազ հողագուրկ չէ Քիւրտ ու Թիւրքմէն աշիրէթը , նուազ սակաւահողութեամբ աղքատութեան ճիւղաներու մէջ չի տանջուիր մահմետական գիւղացին :

Մենք մասնանշեցինք այն միակ դարմանը՝ որ , նոյնիսկ առանց նոր օրէնագրութեան կարօտ ըլլալու , միայն օրէնքի ոգին , օրէնագրի նպատակին ամբողջական գործադրութեամբը , յանուն Պետութեան գործուած զեղծումներն ու ոճիրները Պետութեան կողմէ՝ վաշտկոն ճանապարհով սրբադրուելով ու քաւուելով , հնարաւոր կրլլայ դարմանել ընդհանուր տառապանքը , վերստեղծել կեանքը :

Անատօլի մէջ , մահմետական ազգաբնակչութիւնը , մահմետական գիւղացիութիւնը իր անսահման աղքատութեամբը հսկայ մեծամասնութիւն կը կազմէ , ուստի և անկասկած է որ գործ դրուելիք դարմանէն ամէնէն աւելի մահմետական տարրերը պիտի օգտուին :

Փաստը այնքան ակնորեւ է որ կարելի չէ կասկածել թէ՛ նկատի չեմ ունեցած անխտիր ընդհանուրին և Պետական գերագոյն շահը :

Այն օրը միայն՝ երբ գիւղացին, հարստահարուած ճնշուած, աղքատութեան մէջ մաշուած, արիւնաքամ եղած տամնակ միլիոններով աշխատաւոր ժողովուրդը, մասսան, այդ տգէտ դանդուածը ինքնիրեն ազատ կ'ըզգայ ոչ իրենթադետի, աշրափի ու շէյխի ազդեցութենէն, տիրականութենէն, ճնշումէն ու հարստահարութիւններէն, երբ կը տեսնեն միլիոնաւոր իրաւազուրկներ՝ ի՞նչ իրենք ալ տէր են մէկ մէկ հողարածնի, իրենք ալ կը վայելեն վարեւադրութեան անկապտելի իրաւունքը, իրենց աշխատանքի արդիւնքը միմիայն իրենք են վաճելիլու, այլեւս յափշտակուելու չեն կթանն ու լծկանը, ալ կուշտ փորով հաց ունենալու երազնին իրականացած է, ահա՛ այդ օրն է որ մասսան պիտի հաւատայ Սահմանադրական կարգերու արդարութեանը, այդ օրն է որ մասսան անրաժանեկի կերպով ինքզինքը կապուած է զգալու Սահմանադրական ըէժիմին, այդ օրն է որ Սահմանադրութիւնը վերջնականապէս հաստատուած պիտի ըլլայ թուրքիոյ մէջ, այդ օրն է որ մեր սրբազան Հայրենիքը վերջնականապէս փրկուած պիտի ըլլայ ներքին և արաւքին վտանգէն:

Կարելի՞ է արդեօք յուսող այս անհրաժեշտութիւնը ըմբռնելու ընդունակութիւն, բարձր հայեւնասիրական-քաղաքացիական քաջութիւն և ձեռներեցութիւն ոյս պիտի հիմնական վերանորոգութեան համար:

— Տեսնե՛նք

Յամենայն դէպս մենք կատարեցինք մեր պարտքը մասնանշելով վերջն ու դարմանը:

Ուրբան բարեբախտ պիտի ըլլար խաւամական աշխատող բոլոր քաղաքացիներով մեզ ալ իր հետ — իւրեւ ճակատագրականօրէն անրաժան բողոքակից:

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0209079

ԳԻՆ 2 $\frac{1}{2}$ ՂՐՇ.